

Kocatepe İslami İlimler Dergisi
Journal of Kocatepe Islamic Sciences

e-ISSN: 2757-8399

cilt / volume: 5 • sayı/issue: 1 •(Haziran/June 2022): 93-112

**Hallâl'in 'Tabakâtü Ashâbi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel'
Adlı Eseri ve İslam Düşüncesindeki Yeri**

*Khallal's 'Tabaqat Ashab al-Imam Ahmad bin Hanbal' and
Its Place in Islamic Thought*

İsa KOÇ

Arş. Gör. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri
Anabilim Dalı

Res. Asisst. PhD., University of Suleyman Demirel Faculty of Theology, Department of Basic
Islamic Sciences
Isparta, Türkiye

✉ isakoc@sdu.edu.tr orcid.org/0000-0002-6928-9282

Makale Bilgisi / Article Information

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 28.01.2022

Kabul Tarihi / Accepted: 06.04.2022

Yayın Tarihi / Published: 15.06.2022

Atf/Cite as: Koç, İsa. "Hallâl'in 'Tabakâtü Ashâbi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel' Adlı Eseri ve İslam Düşüncesindeki Yeri". *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 5/1 (Haziran 2022): 93-112. <https://doi.org/10.52637/kiid.1064635>

İntihal/Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi/This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Published by: Afyon Kocatepe University • <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kiid> • kiid@aku.edu.tr

© İsa KOÇ | Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 (CC BY-NC) International License

Hallâl'in 'Tabakâtü Ashâbi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel' Adlı Eseri ve İslam Düşüncesindeki Yeri

Öz

İslam düşüncesinin önemli yazım türlerinden biri olan tabakat türünde erken tarihlerden itibaren birçok eser hazırlanmıştır. II/VIII. yüzyıldan itibaren kaleme alınan eserlerde muhaddislerin çabası dikkat çekmektedir. Mezheplerin teşekkülüyle birlikte mezhep müntesipleri tarafından da tabakat türünde eserler yazılmaya başlanmıştır. Rivayet merkezli ya da rivayet yönü ağır basan ve İslam dünyasının batısında varlığını sürdüren mezheplerin bu alanda daha aktif olduğunu söylemek gerekir. Tabakat edebiyatına katkı sağlayan mezhepler arasında Hanbelîliğin önemli bir yeri bulunmaktadır. Hanbelî tabakatı denilince hiç şüphesiz akla gelen ilk eser, İbn Ebî Ya'lâ'nın (öl. 526/1131) *Tabakâtü'l-Hanâbile*'sidir. Üzerine birçok muhtasar ve zeyl çalışması yapılan bu eser, Hanbelî mezhep tabakatları arasında günümüze ulaşan ilk çalışma olması nedeniyle bu vasfı kazanmıştır. Ancak Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Harun el-Hallâl'in (öl. 311/923) kaynaklarda ismi geçen *Tabakâtü ashâbi'l-imâm Ahmed b. Hanbel* isimli çalışmasının gün yüzüne çıkarılması, kayda değer bir yenilik olarak kabul edilmelidir. Hanbelî mezhebinin tarihi gelişiminde önemli bir yer tutan Hallâl'in zikredilen çalışması, mezhep tabakatları arasında ilk eser olması yönüyle dikkat çekmektedir. Bu makalenin üzerinde yoğunlaştığı konu, Hallâl'in *Tabakât*'ı ve eserin İslam düşüncesindeki yeridir. Hanbelî müellifler tarafından yazılmış tabakat eserleri arasında Hallâl'in kitabının önemini ve dikkat çeken yönlerini ortaya koymak çalışmanın amaçları arasında yer almaktadır. Araştırmanın hedefleri gerçekleştirilirken deskriptif/betimleyici yaklaşımın esas alınacağı ifade edilmelidir. Bununla birlikte dönemin genel yapısı ve müellifin içinde bulunduğu şartlar bağlamında fikir-hadise irtibatı ve zaman-mekan ilişkisinin dikkate alındığı belirtilmelidir. Hallâl, tamamı gün yüzüne çıkarılmayan *Tabakâtü ashâbi'l-imâm Ahmed b. Hanbel* adlı eserinin ikinci cüzünde birçoğu III/IX. yüzyılda yaşamış kırk dokuz isim hakkında bilgi vermektedir. O, zikrettiği bu isimlerin niteliklerine dair genellikle olumlu içeriğe sahip malumata değinmektedir. Müellifin *Tabakât*'ında yer verdiği bilgilerden hareketle Hanbelî mezhebinin karakteristik özelliklerine ilişkin kıymetli bilgilere ulaşılmaktadır. Hanbelî müelliflerin erken dönemde sıklıkla hocaları Ahmed b. Hanbel'e sordukları soruları ve bu sorulara Ahmed b. Hanbel'in verdiği cevapları kaydettikleri *Mesâil* türünde eser kaleme aldığı bilinir. Hallâl'in eseri, Hanbelî mesâil geleneğine ilişkin kaynaklarda yer almayan bilgiler ihtiva etmektedir. Aynı şekilde eserde Ahmed b. Hanbel'in hayatı ve Mihne döneminde yaşadığı zorluklara dair de malumat yer almaktadır. Hallâl'in eserinde yer verdiği isimler hakkında Ahmed b. Hanbel'e yakınlık, uzaklık ve ondan naklettiği rivayetlere ilişkin bilgi vermesi, mezhebin ilk yüzyılına ışık tutmaktadır. Buradan yola çıkarak Ahmed b. Hanbel'in büyük talebeleri tespit edilirken, ondan az sayıda nakilde bulunan ve mezhep içerisinde önemli bir yer işgal etmeyen şahıslar da belirlenmektedir. Hallâl'in bu çalışmasıyla bilgi edinilen en dikkat çekici konu Hanbelîlik-tasavvuf ilişkisidir. Bu konu ile ilgili yapılan çalışmalar, aralarındaki ilişki temelinde iki farklı kanaate ulaşmışken, müellifin zikredilen çalışması, bu konuya ilişkin bir ayrıma dair bazı ipuçları vermektedir. Eserde zühd ile tasavvuf arasındaki ayrıma ve buna bağlı olarak Hanbelî zühd geleneğine ilişkin kayda değer bilgiler bulunmaktadır. III/IX. yüzyılda yaşamış abdal olarak nitelendirilen bir ismin varlığı, zühd kavramının kullanılması, fakir ve sade hayata yönelik vurgunun bulunması bu konuyla ilgili olarak dikkat çekmektedir. Ayrıca el-emr bi'l-maruf ve'n-nehî ani'l-münker kaidesine yönelik vurgu da bu konu özelinde değerlendirilmelidir. Ahmed b. Hanbel ve Hallâl'in hayatı, Hanbelî mezhebinin "mütekaddimîn" ve "mukillîn" olarak nitelendirilen isimleri, Hanbelî mesâil ve zühd geleneği Hallâl'in eserinden hareketle bilgi sahibi olunan konuların başında gelmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tabakat, Hanbelîlik, Hallâl, *Tabakâtü ashâbi'l-imâm Ahmed b. Hanbel*, Zühd, Mesâil.

Khallal's 'Tabaqat Ashab al-Imam Ahmad bin Hanbal' and Its Place in Islamic Thought

Abstract

Since early dates many works have been prepared in the type of *tabaqat*, which is one of the important writing styles of Islamic thought. The efforts of the traditionists (*muhaddithun*) draw attention to the works written since the eighth century. With the formation of the *madhhabs*, works in the genre of *tabaqat* began to be written by their followers. It should be said that the sects that are based on narration or that have a more dominant narrative aspect and continue their existence in the west of the Islamic world are more active in this field. Hanbalism has an important place among the sects that contribute to *tabaqat* literature. Undoubtedly, the first work that comes to mind when the Hanbali *tabaqat* is mentioned is Ibn Abi Yala's (d. 526/1131) *Tabaqat al-Hanabilah*. This work, on which many concise and supplementary studies have been made, has gained this qualification because it is the first work that has survived among the Hanbali *tabaqats*. However, the discovering of Khallal's (d. 311/923) work called *Tabaqat Ashab al-Imam Ahmad bin Hanbal*, mentioned in the sources, should be considered a remarkable innovation. The mentioned work of Khallal, which has a significant place in the historical development of the Hanbalism sect, draws attention as the first work among the sect's *tabaqats*. The focus of this article is Khallal's *Tabaqat* and its place in Islamic thought. Among the aims of the study is to reveal the importance and remarkable aspects of Khallal's book among the *tabaqat* works written by Hanbali authors. It should be stated that the descriptive method was determined as the method while the targets of the research were being carried out. However, it should be noted that the idea-event connection and the time-space relationship are taken into account in the context of the general structure of the period and the conditions of the author. Khallal gives information about forty-nine names, most of whom lived in the 3rd century AH, in the second part of his work *Tabaqat Ashab al-Imam Ahmad bin Hanbal*, which has not been fully brought to the light. He refers to the generally positive information about the qualities of these names he mentions. Based on the information included in the author's *Tabaqat*, valuable information is reached about the characteristic features of the Hanbali sect. In the early period Hanbali authors wrote works in the type of *mesail* in which they recorded the questions they frequently asked their teacher Ahmad bin Hanbal and his answers to these questions. Khallal's work contains information about the Hanbali *mesail* tradition that is not included in the sources. Likewise, there is information about Ahmad b. Hanbal's life and the difficulties he experienced during the *Mihna* period. About the names Khallal included in his work, their closeness or distance to Ahmad b. Hanbal and the narrations they narrated from him shed light on the first century of the sect. From this point of view, while Ahmad b. Hanbal's great students are determined, and the people who transport less from him and do not occupy an important place in the sect are also determined. The most striking subject that has been learned from this work of Khallal, which was brought out, is the relationship between Hanbalism and Sufism. While studies on this subject have reached two different opinions based on the relationship between them, the mentioned study of the author gives some clues about a distinction on this subject. There is significant information about the distinction between asceticism and mysticism in the work and, accordingly the Hanbali tradition of asceticism. The existence of a name described as *abdal*, who lived in the 3rd century AH, the use of the concept of asceticism, and the emphasis on the poor and simple life draws attention in this regard. In addition, the emphasis on the rule of *al-amr bi al-maruf wal-nahy an al-munkar* should also be evaluated in this context. The life of Ahmad b. Hanbal and Khallal, the names of the Hanbali sect described as "*mutaqaddimin*" and "*muqillin*", the Hanbali *mesail* and asceticism tradition are among the leading subjects that are learned from Khallal's work.

Keywords: *Tabaqat*, Hanbalism, Khallal, *Tabaqat Ashab al-Imam Ahmad bin Hanbal*, Asceticism, *Mesail*.

GİRİŞ

Üst üste olan iki şeyin birbiriyle uyuşması, derece, mertebe ve konum bakımından örtüşmesi anlamına gelen “*tabakat*” kavramı, İslam düşüncesinde sahâbe, tâbiîn, âlimler, edip, şair ve sanatkârlar, sûfler, düşünürler ve ayırıcı niteliklere sahip olan isimlerden söz eden telif türünü ifade etmektedir.¹ İslam edebiyatında ilk örneklerine II/VIII. yüzyılda rastlanıldığı belirtilmekle birlikte elimize ulaşan eserler, III/IX. asır itibarıyla kaleme alınmaya başlamıştır. Tabakat adıyla bilinen en eski kitabın, Vâsıl b. Atâ’ya (öl. 131/748) nispet edilen *Tabakâtü ehli’l-‘ilm ve’l-cehl* isimli eser olduğu belirtilir. Hicri ikinci asırda yazılıp günümüze ulaşmayan farklı tabakat kitapları da vardır. Muâfâ b. İmrân el-Mevsilî’ye (öl. 185/800) nispet edilen *Tabakâtü’l-muhaddisîn*,² Heysem b. Adî’ye (öl. 207/822) ait *Kitâbü Tabakâti’l-fukahâ ve’l-muhaddisîn*³ ve Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî’nin (öl. 207/823) *Kitâbü’t-Tabakât’i* bu türde yazılmış ilk eserler içerisinde yer almaktadır.

Ebü Ubeyde’nin (öl. 210/825) şairlere dair kaleme aldığı *Tabakâtü’l-fürsân’ı*, Muhammed b. Hâlid’in (öl. 220/835) *Tabakâtü’l-fukahâ’sı*, İbn Sa’d’ın (öl. 230/844) et-*Tabakâtü’l-kübrâ’sı*,⁴ İbn Sellâm el-Cumâhî’nin (öl. 231/846) *Tabakâtü fuhûli’s-su’arâ’sı*,⁵ Halîfe b. Hayyât’ın (öl. 240/854) *Tabakâtü’l-kurrâ’sı* ve Di’bil’in (öl. 246/860) *Tabakâtü’s-su’arâ* isimli çalışması, hicri üçüncü yüzyılın ilk yarısında yazılan eserler arasında yer alır.⁶ Humeyd b. Zencûye’nin (öl. 251/869) *Tabakâtü’l-fukahâ ve’l-muhaddisîn* adlı eseri,⁷ Ebü’l-Hasan Ahmed b. Abdullah b. Salih el-İclî’nin (öl. 261/875) *Tabakâtü ehli’l-Basra ve ma’rifeti’r-ricâl’i*, Müslim b. Haccac’ın (öl. 261/875) et-*Tabakât’i*, İbn Kuteybe’nin (öl. 276/889) *Tabakâtü’s-su’arâ* ya da *eş-Şi’r ve’s-su’arâ’sı* ve İbnü’l-Mu’tez’in (öl. 296/908) *Tabakâtü’s-su’arâ’l-muhdesîn* adlı çalışması bu yüzyılda yazılan diğer eserlerdendir.

Tabakat türü eserlerin sınıflandırılmasına ilişkin farklı tasnifler bulunur. Senet ve rical tenkidinin ön planda tutulduğu muhaddis, kurrâ ve şuarânın incelendiği eserler ile re’y ve ictihadın öne çıktığı fakih, mütekellim ve dil âlimlerini içeren tabakat eserleri iki farklı türü

¹ Zeynüddin el-İrâkî (öl. 806/1404), tabakayı “yaş ve isnatta ya da sadece isnatta benzer olan kişilerin oluşturduğu grup” şeklinde tanımlamıştır. Ebü’l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyin el-İrâkî, *Şerhu’t-tebsıra ve’t-tezkira*, thk. Abdullatif el-Hümeym-Mâhir Yasin el-Fahl (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1423/2002), 2/342-343. Buradan hareketle “aynı ya da yakın asırda veya mekanda yaşayıp önemli bazı durumlar ve vasıflar bakımından ortak özellikleri bulunan insan topluluklarının biyografilerini bir arada veren eserlere” İslami ilimler literatüründe “Tabakat Kitapları” adı verilmiştir. Muhammed Aslan, “Tabakat Kitapları ve Hadis İlimine Sağladıkları Faydalar”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/10 (2017), 269-290. Tabakat ilmine ilişkin ayrıntılı bilgi için bk. George Makdisi, “Tabakat-Biography: Law and Orthodoxy in Classical Islam”, *Islamic Studies* 32/4 (Kış 1993), 371-396; Esad Sâlim Teyyim el-Mühendis, *İlmü tabakâti’l-muhaddisîn* (Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1415/1994); Miklos Muranyi, “From Thiqa to Da’if in Early Tabakat-Literature: An Intertextual Approach to Ilm Al-Rical”, *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 34 (2008), 335-344; İsmail Durmuş vd., “Tabakat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/288-301; Huzeyfe Çeker, *Hanefî Mezhebinde Biyografi Geleneği* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016).

² Eser hakkında ayrıntılı bilgi için bk. C. F. Robinson, “Al-Mu’afa b. İmrân and the Beginnings of the Tabakat Literature”, *Journal of the American Oriental Society* 116/1 (1996), 114-120.

³ Ayrıca Heysem b. Adî’ye *Kitâbü Tabakâti men reva ‘ani’n-Nebî min ashâbih* isimli bir eser daha atfedilir. Zikredilen çalışma ve diğer eserleri için bk. Cevat İzgi, “Heysem b. Adî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/290-291.

⁴ Adem Apak, “İslam Tarihi Kaynağı Olarak Tabakat”, *Bir Âlim Bir Eser İbn Sa’d ve Tabakât Sempozyumu*, ed. Muhammed Ali Alioğlu (İstanbul: Sıyer Yayınları, 2014), 119-133; Zeynep Demiryorgan, *Tefsir Kaynağı Olarak İbn Sa’d’ın Tabakat’i* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016).

⁵ Nilüfer Kalkan Yorulmaz, “İbn Sa’d’ın et-Tabakâtü’l-Kübrâ ve İbn Sellâm el-Cumâhî’nin Tabakâtü Fuhûli’s-su’arâ’sından Hareketle Hicri III. Asır Tabaka Anlayışına Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım”, *İslam Te’lif Geleneğinde Biyografi Yazıcılığı*, ed. Hidayet Aydar (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018), 13-24; Mehmet Cevat Ergin, “İbn Sellâm el-Cumâhî ve Tabakâtü Fuhûli’s-Su’arâ Adlı Eseri”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 31/1 (2018), 157-176.

⁶ Emin Aşıkutlu, “Tabaka Kavramı ve Muhaddislerin Tabaka Anlayışı”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32/1 (2007), 5-18.

⁷ Ferhat Gökçe, “Hicri Üçüncü Asır Ait Bilinmeyen Bir Tabakât Kitabı Humeyd b. Zencûye’nin (ö. 251/869) *Tabakâtü’l-Fukahâ ve’l-Muhaddisîn* İsimli Eseri”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 56 (2019), 23-60.

oluşturur. Bunun yanı sıra tabakat yazıcılığının bilim dallarına göre tasnif edildiği bir yaklaşım da vardır. "Tabakâtü'l-fukahâ",⁸ "tabakâtü'l-muhaddisîn",⁹ "tabakâtü's-şuarâ", "tabakâtü'n-nahviyyîn", "tabakâtü'l-lügaviyyîn",¹⁰ "tabakâtü's-süfiyyîn",¹¹ "tabakâtü'l-kurrâ" ve "tabakâtü'l-müfessirîn"¹² şeklinde yapılan ayırım diğerine nazaran daha uygun gözükmetedir. Ayrıca bu tasniflerin altında daha spesifik olarak bir şehre mahsus ya da belirli özelliklere sahip isimlerin incelendiği tabakat kitapları da kaleme alınmıştır. Duhaym (öl. 245/859) ve Ebû Zür'a ed-Dimeşkî'nin (öl. 281/894) *Tabakâtü's-Şâmiyyîn*, Ebû Cafer İbn Ebî Şeybe'nin (öl. 297/910) *Tabakâtü ehli Kûfe*, Huşenî'nin (öl. 361/971) *Tabakâtü 'ulemâi İfrikîyye*, İbn Cülcül'ün (öl. 384/994?) *Tabakâtü'l-etibbâ ve'l-hukemâ* ve Ebû'l-Velid İbnü'd-Debbâğ'ın (öl. 546/1151) *Tabakâtü'l-huffâz min ehli'l-hadîs* isimli çalışmaları bu duruma örnek olarak zikredilebilir. Yukarıda zikredilen eserlerin yanı sıra müelliflerin herhangi bir mezhebe intisap etmiş kişilerin hayatları hakkında kaleme aldığı tabakat türü eserler de bulunmaktadır.

1. MEZHEPLERE DAİR TABAKAT EDEBİYATI

Mezhepler özelinde kaleme alınan eserlerden bahsetmeden önce tabakat türünde yazılan kitapların daha çok rivayet ve nakil merkezli olduğunun altını çizmek gerekir. Bu sebeple bu tarz eserlerin genellikle İslam dünyasının batısında ve rivayet düşüncesine meyilli isimler tarafından kaleme alındığı bilinir. Hanefîliğe kıyasla Hanbelîlerin daha erken tarihlerde bu türde eser kaleme alması, aynı şekilde kelamcılara nazaran hadis âlimlerinin bu alanda daha fazla kalem oynatması bu sebeptendir. Nitekim Hanefî tabakat kitapları daha çok VIII/XIV. yüzyılda İslam dünyasının batısında yer alan Mısır ve Şam bölgesinde yaşayan Hanefî âlimler tarafından yazılmıştır.

⁸ Ayrıca fakihlerle ilgili tabakatlar "fukaha tabakati" ve "fikhi istidlal tabakati" şeklinde ayrılır.

⁹ Oğuzhan Yıldız, "Ehl-i Hadis Fıkhnın Tedvini: Tirmizî'nin *Câmi'*inde Fikhü'l-Hadis ve Fakih Muhaddisler Tabakâtı", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/3 (Aralık 2018), 99-136.

¹⁰ Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lügaviyyîn (bi'l-Maşrik ve'l-Endelüs)* adlı eserini Endülüs Emevî halifelerinden II. Hakem'in isteği üzerine 363-365/974-976 yılları arasında yazmıştır. Murat Tala, "İlim ve Dil Tarihini Yeniden Okumak, Bölge ve Ekol Merkezli Bir Tasnifle Farklı Dokumak: Zübeydî'nin *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lügaviyyîn* Adlı Eseri", *İslam Te'lif Geleneğinde Biyografi Yazıcılığı*, ed. Hidayet Aydar (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018), 233-250.

¹¹ Tasavvuf alanında tabakat türü eserler kaleme alınmış ancak bunlardan bazıları günümüze ulaşmamıştır. Bunlar arasında Muhammed b. Asım b. Yahya'nın *Tabakâtü'l-evliyâ* ve Hakîm et-Tirmizî'nin (öl. 320/932) *Târîhu'l-meşâyih* adlı eserleri dikkat çekmektedir. Süfî tabakatları arasında Arap edebiyatı çerçevesinde Sülemî'nin (öl. 412/1021) *Tabakâtü's-süfiyye*, Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin (öl. 430/1038) *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*, İbnü'l-Mülakın'ın (öl. 804/1401) *Tabakâtü'l-evliyâ*, Şarânî'nin (öl. 973/1565) *Tabakâtü'l-kubrâ*; Fars edebiyatı içerisinde Hâce Abdullah Herevî'nin (öl. 481/1089) *Tabakâtü's-süfiyye* ile farklı isimlerle yazılmış eserler ve Türk edebiyatında da aynı şekilde tabakat kavramı kullanılmamakla beraber Lâmiî Çelebi'nin (öl. 938/1532), *Fütûhu'l-mücâhidîn li tervihi kulûbi'l-müşâhidîn* isimli çalışması gibi eserler kaleme alınmıştır. Hasan Ali Esir-Songül Karaca, "Üç Sufi Kitabının Mukayesesi: Nefehâtü'l-Üns, Nesâyimü'l-Mahabbe ve Fütûhu'l-Mücâhidîn", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5/1 (2017), 81-115. Süfî tabakatları arasında belirli bir bölgede yaşayan ya da belirli bir tarikata mensup süfîler için eserler de yazılmıştır. Zebîdî'nin (öl. 893/1488) Yemen süfîleri için yazdığı *Tabakâtü'l-havâs ehli's-sıdk ve'l-ihlâs*'ı ve Mehmet Rıfat'ın Kâdirîleri içeren *Nefhatu'r-riyâzi'l-aliyye*'si bu duruma örnek olarak zikredilebilir. Süfî tabakatları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Jawid A. Mojaddedi, *The Biographical Tradition in Sufism: The tabaqat genre from al-Sulami to Jami* (London: Routledge, 2013).

¹² Günümüze kadar ulaşan ve matbu olarak elimizde bulunan en eski eserlerinden birisi, Celaleddin es-Suyûtî'nin (öl. 911/1505) *Tabakâtü'l müfessirîn* adlı eseridir. Beyzâvî'ye ait olduğu söylenen ve Edirnevî'nin *Tabakâtü'l-müfessirîn*'inin kaynakları arasında zikredilen *Muhtasarü tabakâtü'l-müfessirîn* adlı eser henüz gün yüzüne çıkarılmamıştır. Bilal Deliser, "Tarih Felsefesi ve Metodolojisi, Biyografik Yazımı Çerçevesinde, Tefsir Tarihi Yazımı Açısından Şemsüddîn Muhammed b. Ali ed-Dâvûdî ve "Tabakâtü'l-Müfessirîn" Adlı Eseri", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (2015), 182-203; Esat Özcan, "Tefsir Tabakat Eserleri", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/44 (Aralık 2020), 66-87. Edirnevî'nin eseri hakkında bk. Mehmet Çiçek-Burhan Yazıcı, "Edirnevî'nin *Tabakâtü'l-Müfessirîn* Adlı Eserinin Tefsir Tabakat Literatüründeki Yeri", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/41 (Haziran 2020), 115-142. Ayrıca bk. Mesut Kaya, "Hadis ve Tarih İlimleri Arasında Tefsir Tabakat Literatürü: Histogramik Bir İnceleme", *İslam Araştırmaları Dergisi* 31 (2014), 33-65.

Hanefî tabakat kitapları arasında ilk eser, Ebû Abdullah es-Saymerî (öl. 436/1045) tarafından *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih* adıyla kaleme alınmıştır. Bundan önce Mahmud b. Süleyman el-Kûfî'nin (öl. 300/912) *Tabakâtü'l-Kûfiyye fî sâdâti'l-Hanefiyye* adlı bir eserinin olduğu iddia edilse de eserin ona ait olmadığı ve zikredilen çalışmanın Mahmûd b. Süleymân el-Kefevî'ye (öl. 990/1582) ait olan *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr* olduğu anlaşılır.¹³ Saymerî'den sonra Hemedânî (öl. 521/1127) *Tabakâtü ashâbi Ebî Hanîfe*, Mes'ûd b. Şeybe es-Sindî (öl. ?) *Tabakâtü'l-ashâb*, Necmüddîn et-Tarsûsî (öl. 758/1357) *Vefeyâtü'l-a'yân min mezhebi Ebî Hanîfe en-Nu'mân*, İbnü'l-Mühendis (öl. 769/1367) *Tabakâtü'l-Hanefiyye*, Kureşî (öl. 775/1373) *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, İbn Dokmak (öl. 809/1407) *Nazmü'l-cümân fî tabakâti ashâbi imâmîne'n-Nu'mân*, Firûzâbâdî (öl. 817/1415) *el-Mirkâtü'l-vefiyye fî tabakâti 'ulemâi's-sâdeti'l-Hanefiyye*, İbnü'l-Cezerî (öl. 833/1429) *ed-Derecâtü'l-'aliyye fî tabakâti'l-'ulemâi'l-Hanefiyye*, İbn Kâdî Şühbe (öl. 851/1448) *Tabakâtü'l-Hanefiyye*, Bedruddîn el-'Aynî (öl. 855/1451) *Tabakâtü'l-Hanefiyye*, İbn Kutluboğâ (öl. 879/1474) *Tâcü't-terâcim*, İbn Âcâ (öl. 881/1476) *Tabakâtü'l-Hanefiyye*, Ebü'l-Fadl İbnü's-Şihne (öl. 890/1485) *Tabakâtü'l-Hanefiyye*, Sehâvî (öl. 902/1497) *Tabakâtü'l-Hanefiyye* isimli eserleri kaleme almıştır.¹⁴ Bununla birlikte tabakat literatürü arasında doğrudan Mâtürîdilerle ilişkin bir esere rastlanmaz.¹⁵ Farklı gerekçelerle Mâtürîdilerle ilgili tabakat eserinin yazılmaması, bu konuda Hanefî tabakatlarına başvurmayı gerektirir.

Mâlikî tabakat geleneğinde ilk olarak İbn Ebî Düleym el-Endelüsî (öl. 351/962) tarafından İmam Mâlik ve ondan rivayette bulunanlar hakkında Hallâl'a benzer şekilde *Kitâbü't-Tabakât mimmen/fi men ravâ/yervî 'an Mâlik ve etbâ'ihim min ehli'l-emsâr* isimli bir eser yazılmıştır. Daha sonra Mâlikî fakihî ve biyografi yazarı Huşenî (öl. 361/971) *Tabakâtü 'ulemâi İfrîkiyye* isimli eserinde sadece Mâlikî isimleri gündemine almamakla birlikte tabakat türünde bir eser kaleme almıştır. Mâlikî tabakatı denilince akla gelen en önemli isim ve eser şüphesiz Kâdî İyâz (öl. 544/1149) ve *Tertîbu'l-medârik*'tir. İbn Ferhûn'un (öl. 799/1397) *ed-Dibâcü'l-müzheb fî ma'rifeti a'yâni 'ulemâi'l-mezheb'i* ve zeyli olan Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî'nin (öl. 1036/1627) *Neylü'l-ibtihâc bi tatrîzi'd-dîbâc*'ı bu alanda yazılmış önemli eserlerdendir. Son dönemde Muhammed b. Muhammed b. Mahlûf (öl. 1941) tarafından yazılmış *Şeceratü'n-nuri'z-zekiyye fî tabakâti'l-Mâlikiyye* isimli çalışma da zikre değerlidir.

Şâfiî tabakatları arasında ilk olarak Mutavvî'nin (öl. 440/1048) *el-Müzheb fî zikri şüyûhi'l-mezheb* isimli çalışması dikkat çekmektedir. Bu eseri Ebü't-Tayyib et-Taberî'nin (öl. 450/1058) *Ravzatü'l-müntehâ fî mevlidi'l-İmâmi's-Şâfi'i* adını taşıyan çalışması takip eder. Bunlardan sonra Ebû Âsım el-Abbâdî (öl. 458/1066) *Kitâbü Tabakâti'l-fukahâi's-Şâfi'iyye*, Ebû İshâk eş-Şîrâzî (öl. 476/1083) *Tabakâtü'l-fukahâ*, Ebû Muhammed el-Cürcânî (öl. 489/1096) *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, Abdülvehhâb eş-Şîrâzî (öl. 500/1107) *Târîhu'l-fukahâ*, Ebü'l-

¹³ İbrahim Hafsi, bu eseri yanlışlıkla Mahmud b. Süleyman el-Kûfî'ye nispet etmiştir. Huzeyfe Çeker, "Hanefî Tabakatlarının Yazma Nüshaları", *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 1/2 (Aralık 2018), 93. Ayrıca Kefevî'nin *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr* isimli çalışması ülkemizde neşredilmiştir. Mahmûd b. Süleyman el-Kefevî, *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mânî'l-muhtâr*, thk. Saffet Köse - Murat Şimşek - Hasan Özer - Huzeyfe Çeker - Güneş Öztürk (İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 2017).

¹⁴ Bunlar dışında Kemalpaşazâde (öl. 940/1534) *Risâle fî tabakâti'l-eimmeti'l-Hanefiyye*, İbn Tolun (öl. 953/1546) *el-Gurafü'l-'aliyye fî terâcimi müteahhiri'l-Hanefiyye*, Kınalızâde (öl. 979/1572) *Muhtasar fî tabakâti'l-Hanefiyye*, Kefevî (öl. 990/1582) *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mânî'l-muhtâr: el-Cevâhiru'l-mudiyye*, Kutbüddîn en-Nehrevâlî (öl. 990/1582) *Tabakâtü'l-Hanefiyye*, Takıyyüddîn et-Temîmî (öl. 1010/1601) *et-Tabakâtü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, Ali el-Kârî (öl. 1014/1606) *el-Esmâru'l-ceniyye fî esmâi'l-Hanefiyye*, Edirneli Mehmed Kâmi Efendi (öl. 1136/1723) *Mehâmmü'l-fukahâ*, Leknevî (öl. 1304/1886) *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye* ve *Tarabü'l-emâsil bi terâcimi'l-efâdil* isimli eserleri kaleme almıştır. İhsan Timür, "Bir Mezhep Savunusu Olarak Tabakat Eserleri: Takıyyüddîn et-Temîmî'nin *et-Tabakâtü's-Seniyye*'sine Yansıyan Hanefîlik Savunusu", *İslam Te'lif Geleneğinde Biyografî Yazıcılığı*, ed. Hidayet Aydar (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018), 487-503; Huzeyfe Çeker, "Hanefî Tabakatlarının Yazma Nüshaları", *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 1/2 (Aralık 2018), 83-119. Farklı bir liste için bk. Nazım Büyükbâş, "Hanefî Tabakât Kitapları Arasında Kınalızâde'nin Tabakâtü'l-Hanefiyye'sinin Yeri", *Bilimname* 28/1 (2015), 247-262.

¹⁵ Konuyla ilgili olarak bk. Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarîlik Maturîdîlik İlişkisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 8, 11-16.

Hasan el-Beyhakî (öl. 565/1169) *Vesâilü'l-elma'î fi fezâili ashâbi'l-İmâm eş-Şâfi'î*, Ebü'n-Necîb es-Sühreverdî (öl. 563/1168) *Musannef fi tabakâti's-Şâfi'iyye*, İbnü's-Salâh (öl. 643/1245) *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfi'iyye*, İbn Bâtîş el-Mevsilî (öl. 655/1257) *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfi'iyye*, Nevevî (öl. 676/1277) *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfi'iyye*, Sübkî (öl. 771/1370) *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, İsnevî (öl. 772/1370) *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, İbn Kesîr (öl. 774/1373) *Tabakâtü fukahâi's-Şâfi'iyye* ve İbn Kâdî Şühbe (öl. 851/1448) *Tabakâtü's-Şâfi'iyye* isimli çalışmalarıyla bu türde önemli katkılar sağlamıştır.¹⁶ Ayrıca Eş'arî geleneğe ait bir tabakat eserinin günümüze ulaşmadığı bilinir. Ancak İbn Fûrek'e (öl. 406/1015) *Tabakâtü'l-mütekellimîn* ismiyle bir eser atfedilir.¹⁷ Bunun yanında bir de Fahreddin Râzî'nin (öl. 606/1210) babası Ziyaüddin Ömer b. el-Hüseyn er-Râzî (öl. 559/1165) *Gâyetü'l-merâm* isimli iki ciltlik eserinin sonunda Eş'arî ve ona tabi olanların faziletlerinden bahsetmiştir.¹⁸ Eş'arî gelenek açısından elimizde bir tabakat eserinin olmaması nedeniyle bu konudaki açık, Şâfiî tabakalarıyla kapatılır. Her ne kadar tabakat türü eserler arasında zikredilmese de o hüviyete sahip İbn Asâkir'in (öl. 571/1176) *Tebyînu kezibi'l-müfterî fî mâ nusibe ile'l-imâm Ebi'l-Hasan el-Eş'arî* isimli çalışmasını da zikretmek gerekir. Müellifin bu çalışmasında İbn Fûrek'in *Tabakâtü'l-mütekellimîn* isimli çalışmasından yararlandığı bilinir.

Bunların yanında Zâhirîlik mezhebinin ilk tabakat kitabı, İbnü'l-Ahdar (öl. 429/1038) tarafından *Ahbâru ehli'z-zâhir* ismiyle hazırlanmıştır.¹⁹ İmâmiyye Şâsinde Ebû Cafer el-Berkî'nin (öl. 274/887) *Kitâbü'r-ricâl*'i ile Keşşî'nin (öl. III-IV./IX-X.) aynı isimli eseri, Necâşî'nin (öl. 450/1058) *Ricâlü'n-Necâşî* ve Tûsî'nin (öl. 460/1067) *Ma'rifetü ahbâri'r-ricâl* isimli çalışmaları tabakat türünde önemli eserlerdendir. Zeydiyye mezhebi söz konusu olduğunda İbrahim b. el-Kasım b. el-İmâm el-Müeyyed Billah'ın (öl. 1152/1739) *Tabakâtü'z-Zeydiyyeti'l-kübrâ* isimli çalışmasını anmak gerekir. Hâricîler ile ilgili Müberred'in (öl. 286/900) *el-Kâmil*, Ebû Zekerriyya el-Vercelânî'nin (öl. 500/1106 civarı) *Kitâbü's-sîre ve ahbâru'l-eimme* ve Ebü'l-Abbas ed-Dercînî'nin (öl. 670/1271-72?) *Tabakâtü'l-meşâ'ih bi'l-Mağrib* isimli çalışmaları zikre değerlidir. Son olarak Mu'tezilî kelimcilerin hayatları hakkındaki eserler arasında Kâdî Abdülcebbar'ın (öl. 415/1025) *Fazlü'l-i'tizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile* ve İbnü'l-Murtazâ'nın (öl. 840/1437) *Tabakâtü'l-Mu'tezile* isimli çalışmaları önemli bir yer tutar.²⁰

2. HANBELİ GELENEKTE TABAKAT YAZIMI

Hanbelîlik içerisinde tabakat alanında çok sayıda eser kaleme alınmıştır. Tabakat eserlerinden önce benzer sebeplerle Ahmed b. Hanbel'in hayatı, sözleri ve fikirleri hakkında birçok kitap yazılmıştır. Bu minvalde Taberânî (öl. 360/971), İbn Şâhin (öl. 385/996)²¹ ve Herevî'nin (öl. 481/1089) *Menâkıbü Ahmed b. Hanbel* isimli eserleri, bunun yanı sıra Salih b. Ahmed (öl. 266/880) ve Hanbel b. İshak'ın (öl. 273/886) Mihne'ye dair *Mihnetü Ahmed b. Hanbel* ve *Zikru mihneti'l-İmâm Ahmed b. Hanbel* adlı çalışmaları, Hallâl, İbn Ebî Hâtim (öl. 327/938) ve Ahmed b. Cafer b. el-Münâdî (öl. 336/947) gibi isimlerin Ahmed b. Hanbel'in fazileti ve ahlakına dair *Ahlâku Ahmed b. Hanbel* ve *Fezâilü'l-Ahmed* isimli kitapları dikkat çekmektedir.

¹⁶ İsmail Narin, "Şâfiî Tabakât Yazıcılığı (Hicrî V-VII. Asırlar)", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/2 (Aralık 2020), 115-136.

¹⁷ Yusuf Şevki Yavuz, "İbn Fûrek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/495-498.

¹⁸ Takıyyüddin Ebû Bekr b. Ahmed b. Muhammed İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, thk. el-Hafız Abdülalim Han (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1407/1987), 1/324.

¹⁹ Christopher Melchert, *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü*, çev. Ali Hakan Çavuşoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), 168.

²⁰ Muhammed Yuşa Yaşar, "Mu'tezile Tabakaları Bağlamında Mu'tezile'nin Teşekkülü ve İsimlendirilmesi", *İslam Te'lif Geleneğinde Biyografî Yazıcılığı*, ed. Hidayet Aydar (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018), 37-52.

²¹ Merve Şişman, "İbn Şâhin'in Tabakât Türü Eserleri Özelinde Bir İnceleme", *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (Aralık 2020), 63-84.

Hallâl'in eseri gün yüzüne çıkarılıncaya kadar İbn Ebî Ya'lâ'nın (öl. 526/1131) *Tabakâtü'l-Hanâbile*²² isimli eseri, tabakat türü eserler arasında günümüze ulaşmış ilk çalışma olarak gösterilmiştir. Ondan sonra Muhammed b. Abdülbâkî el-Mevsilî'nin (öl. 571/1175) *Tabakâtü'l-fukahâ min ashâbi Ahmed*, İbnü'l-Cevzî'nin (öl. 597/1201) *Tabakâtü'l-ashâb*, Abdülaziz b. Muhammed el-Bezzâr'ın (öl. 611/1214) *el-Maksadü'l-erşed fi zikri men ravâ 'ani'l-imâm Ahmed*, Muhammed b. Abdülkavî el-Merdâvî'nin (öl. 699/1300) *Tabakâtü'l-ashâb*, İbn Receb'in (öl. 795/1393) *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*,²³ Abdürrezzâk el-Halebî'nin (öl. 819/1416) *Muhtasaru tabakâti'l-Hanâbile*, Ahmed b. Nasrullah et-Tüsterî'nin (öl. 844/1440) *Tabakâtü'l-Hanâbile*, Kinânî'nin (öl. 876/1471) *Tabakâtü'l-Hanâbileti'l-kübrâ*, *Tabakâtü'l-Hanâbileti'l-vustâ* ve *Tabakâtü'l-Hanâbileti's-suğrâ*, İzzeddin el-Askânî'nin (öl. 876/1471) *Tabakâtü'l-Hanâbile*, Yusuf b. Abdülhâdî'nin (öl. 909/1503) *el-'Atâü'l-Mu'accel fi tabakâti ashâbi'l-imâmi'l-mübeccel*, İbn Müflih'in (öl. 884/1479) *el-Maksadü'l-erşed fi zikri ashâbi Ahmed*, Uleymî'nin (öl. 928/1522) *el-Menhecü'l-Ahmed fi terâcimi ashâbi'l-imâm Ahmed*, Muhammed Cemil eş-Şettî'nin (öl. 1379/1959) *Muhtasaru tabakâti'l-Hanâbile* ve Süleyman b. Hamdân'ın (öl. 1397/1976) *Tabakâtü'l-Hanâbile* adını taşıyan çalışmalarını zikretmek gerekir. Hanbelî tabakat eserleri arasında değinilmesi gereken çalışmaların başında yakın zamanda tahkik edilerek ilim dünyasına kazandırılan Hallâl'in *Tabakâtü ashâbi'l-imâm Ahmed b. Hanbel* adını taşıyan eseri gelmektedir.

3. TABAKÂTÜ ASHÂBİ'L-İMÂM AHMED B. HANBEL

Hallâl'in *Tabakâtü ashâbi'l-imâm Ahmed b. Hanbel* isimli çalışmasının Hanbelî tabakatlari listesinin en başına yazılacak olması kayda değer bir durumdur. Hallâl'in eserleri arasında yer alan ve sonraki biyografi yazarlarının ilk dönem Hanbelî âlimleri hakkında bilgi sahibi olmasını sağlayan *Tabakâtü Ashâbi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*'in ilim dünyasına kazandırılması önemli bir gelişme olarak değerlendirilmelidir.²⁴ Nitekim Hallâl'in çalışmasının ilk tabakat eseri olması nedeniyle gelişmiş şekilde teşekkül etmiş ilk fıkıh mezhebinin Hanbelîlik olduğu belirtilir.²⁵ Ayrıca Hallâl'in bu çalışmayla İbn Ebî Ya'lâ ve İbnü'l-Cevzî gibi daha sonra gelen Hanbelî müelliflerine önderlik ettiği ifade edilir.²⁶

Tabakâtü Ashâbi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel'in müellifi Hallâl, 234/848 veya bir yıl sonra Bağdat'ta doğmuş, Kevsec (öl. 251/865), Salih b. Ahmed, Hanbel b. İshak, Merrûzî (öl. 275/888), Ebû Dâvud (öl. 275/889), Kirmânî (öl. 280/894), Harbî (öl. 285/899) ve Abdullah b. Ahmed (öl. 290/903) gibi isimlerden ders almıştır. Hanbelî mezhebinin günümüze ulaşmasını sağlayan Hallâl'in talebeleri arasında Gulâmü'l-Hallâl (öl. 363/974), Muhammed b. Muzaffer b. Musa (öl. 379/990) ve Hasan b. Yusuf b. Ali es-Sayrâfî'nin (öl. 352/963) isimleri dikkat çeker. Hallâl, 311/923 senesinde Bağdat'ta vefat etmiş ve hocası Merrûzî'nin yanına defnedilmiştir. Ebû Bekr el-Hallâl'in, ilk Hanbelî fıkıh külliyyatı özelliğini taşıyan ve yirmi cilt olduğu düşünülen *el-Câmi' li 'ulûmi'l-imâm Ahmed* isimli çalışmasının sınırlı bir bölümü günümüze ulaşmıştır. *et-Tereccül*, *Ehlü'l-milel ve'r-ridde ve'z-Zenâdika ve Târikü's-salât ve'l-ferâiz*, *el-Vukûf*, *el-Emr bi'l-ma'rûf ve'n-nehî ani'l-münker*, *el-Has 'ale't-ticâre ve Ahkâmü'n-nisâ Câmî*'nin günümüze ulaşan bölümleridir. Hallâl'in mezhepler tarihi açısından büyük önem taşıyan *Kitâbü's-Sünne* adlı eserinin, *Câmî*'nin bir bölümü olduğuna yönelik bir görüş bulunur. Aynı zamanda *Sünne*, *el-Müsned min mesâili Ebî Abdillah Ahmed b. Muhammed*

²² İbn Ebî Ya'lâ'nın eserine Zerîrânî (öl. 741/1341), Muhammed b. Abdülkâdir el-Ca'ferî (öl. 798/1396) ve İbn 'Urve ed-Dimeşkî (öl. 837/1434) tarafından zeyl ve muhtasar çalışmaları yapılmıştır.

²³ İbn Receb'in eserine İbn 'Urve ed-Dimeşkî, Tüsterî ve İbn Bedrân (öl. 1346/1927) tarafından muhtasar ve zeyl çalışmaları yapılmıştır.

²⁴ Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Harun el-Hallâl, *el-Cüzü's-sânî min tabakâti ashâbi'l-imâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Mustafa b. Muhammed Salâhuddin b. Mensî el-Kabbânî Ebî Cenne el-Hanbelî (Riyad: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye 1440/2019).

²⁵ George Makdisi, *İslam'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitimi*, çev. Hasan Tuncay Başoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 10, 11.

²⁶ Ferhat Koca, "Hanbelî Mezhebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/525-547.

b. Hanbel şeklinde isimlendirilir. Eserin içerisinde Hâricîlik, Mürcie, Şîa, Cehmiyye, Kaderiyye gibi itikadî fırkaların görüşleri sert bir şekilde reddedilmiştir.²⁷ Kaynaklarda Hallâl'in *el-Îlm, el-Îlel, Tefsîru'l-garîb, el-Edeb, Ahlâku Ahmed b. Hanbel* adlı eserlerinin bulunduğu da zikredilir.²⁸

Tabakâtü ashâbi'l-imâm Ahmed b. Hanbel'in müstensihisi Ebü'l-Kasım Ubeydullah b. Hüseyin b. Muhammed b. Halef b. Ahmed el-Ferrâ ise 443/1051 senesinde doğmuş 469/1076 yılında erken yaşta vefat etmiştir. Ebü'l-Kasım'ın yazmış olduğu eserlere dair kaynaklarda bir bilgi bulunmamaktadır. Ebü Ya'lâ el-Ferrâ'nın (öl. 458/1066) evlatları arasında yer alan müstensihinin kardeşleri, *Tabakâtü'l-Hanâbile* müellifi Ebü'l-Hüseyin Muhammed (öl. 526/1131) ve Ebü Hâzim Muhammed'dir (öl. 527/1133). Müstensihinin İbn Ebî Ya'lâ'nın kardeşi olması nedeniyle Hallâl'in eserinde yer verdiği bütün isimlerin *Tabakâtü'l-Hanâbile*'de bulunduğu görülür. Dolayısıyla bu eserin İbn Ebî Ya'lâ'nın kaynakları arasında olduğu söylenebilir.

Hallâl'in *Tabakât*'ının ikinci bölümü günümüze ulaşmış ve yayımlanmıştır. Ancak diğer cüzleriyle ilgili çok fazla malumat bulunmamaktadır. Birinci cüzün Ahmed ismine tahsis edildiği ve içerisindeki bir ifadeden hareketle dördüncü cüzünün bulunduğu anlaşılmaktadır.²⁹ Günümüze ulaşan ikinci cüzde Hallâl kırk dokuz isim hakkında bilgi paylaşmıştır. Eserin önemli özellikleri arasında fakihlerin hayatı ve Ahmed b. Hanbel'in râvileri hakkında bilgi veren ilk eser olması yer almaktadır. Ayrıca Hallâl'in İbn Ebî Ya'lâ'nın naklettiklerine kıyasla daha fazla bilgi verdiği yerlerin bulunması ve cerh-tadil ilmi açısından önemli hususlara değinmesi dikkat çekmektedir. Hallâl'in *Tabakât*'ından Hatîb el-Bağdâdî (öl. 463/1071) gibi isimlerin yararlanmış olması da eserin önemini gösteren hususlardandır. Muhakkik, Hallâl'in *Tabakât*'ının eksik kısımlarını ağırlıklı olarak *Târîhu Bağdâd* ve *Tabakâtü'l-Hanâbile*'de yer alan Hallâl'a ait ifadelerden hareketle tamamlamaya çalışmıştır. *el-Müstedrek mine't-tabakât* ismini verdiği bu bölümde muhakkik, yetmiş dokuz isim hakkında Hallâl'in ifadelerine yer vermiştir. Muhakkik, bu kısımda Hallâl'in tarzına uygun hareket ettiğini ve bu çalışmayla Hallâl'in eserinin henüz bulunamamış kısımlarını ortaya koyduğunu ifade etmektedir.³⁰

Erken dönemde yazılmış birçok eser gibi Hallâl'in *Tabakât*'ıyla ilgili de farklı görüşler söz konusudur. Buna göre bu cüzün Hallâl'in kitabının bir bölümü olduğu görüşünün yanı sıra, Hallâl'in fikirlerinin nakledildiği başka bir kitabın bölümü olabileceği iddia edilmektedir. Bu nedenle eser içerisindeki ihtisar ve ziyadelerin, eserin Hallâl'a aidiyeti açısından dikkate alınması gerekir. Ancak eserde yapılan ihtisarlara ciddi bir boyutta olmadığı ve çok az kişi için uygulandığı görülür. Esere yapılan ziyadelerin de eserin asıl

²⁷ Ebü Bekr Ahmed b. Muhammed b. Harun el-Hallâl, *Kitâbü's-Sünne*, thk. Atıyye Zehrânî (Riyad: Dâru'r-Râye li'n-Neşri ve't-Tevzî', 1410/1989). Ayrıca bk. Mehmet Hilmi Güler, *Ebü Bekir el-Hallâl'in Kitâbü's-Sünne Adlı Eserinin İslam Mezhepleri Tarihi Açısından Değerlendirilmesi* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020).

²⁸ Hallâl'in hayatı ve eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Şükrü Özen, "Hallâl, Ebü Bekir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/382-383; Ziyauddin Ahmed, "Ebü Bekir el-Hallâl: Ahmed b. Hanbel'in Öğretilerinin Derleyicisi", çev. Ramazan Özmen, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46/2 (2005), 305-314; Abdurrahman Ali b. Süleyman et-Tarîkî, "Eserü'l-Hallâl fi fikhî'l-Hanbelî", *ed-Dirâsâtü'l-İslâmiyye* 43/2 (1429/2008), 67-120; Christopher Melchert, "Khallal, Abu Bakr Ahmad Ibn Muhammad Ibn Harun al-", *The Oxford International Encyclopedia of Legal History*, ed. Stanley N. Katz (New York: Oxford University Press, 2009), 3/467; Hişâm Yüsri el-Arabî, *Ebü Bekir el-Hallâl ve eseruhü fi'l-fikhî'l-Hanbelî: mea dirâse ihtiyârâtihi'l-fikhîyye ve mukâranetihâ bi'l-mezâhibi's-semâniyye* (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1434/2013), 1/24-136; Eşref Davâbe, "Ebü Bekir Hallâl", çev. Necdet Arslan, *İslâm İktisadî Düşünce Tarihi 1*, ed. Mehmet Bulut, (İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayınları, 2021), 243-267.

²⁹ Eserin elimize ulaşan kısmı, Dâru'l-Kütübî'z-Zâhiriyye'de yer almaktadır. 106 numaralı mecmu içerisinde 3842/5 rakamlı eserin yirmi sayfadan oluştuğu ifade edilmektedir. İstinsah tarihi zikredilmemekle birlikte yazım türü ve müstensihinin yaşadığı zaman dilimi dikkate alındığında eserin hicri V. asırda istinsah edildiği anlaşılmaktadır.

³⁰ Mustafa b. Muhammed Salâhuddin b. Mensî el-Kabbânî Ebî Cenne el-Hanbelî, *el-Müstedrek mine't-tabakât* (Riyad: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1440/2019), 137-219.

metninde değil, müstensih tarafından sayfanın kenarında yapılmış olması dikkat çekmektedir. Bu minvalde vefat tarihleri dikkate alındığında Hallâl'in zikretmesinin mümkün olmadığı İbrahim b. Âzer, Ahmed b. Hanbel'in râvi tabakasından ikinci tabaka içerisinde yer alan Ebû İshak eş-Şeyrâcî ve üçüncü tabakada Ebû İshak eş-Şâkilâ müstensih tarafından esere dahil edilmiştir. Son olarak Hatîb Bağdâdî'nin İbrahim b. Haris el-Abbâdî hakkındaki bazı ifadeleri esere eklenmiştir. Müstensihin tertip konusunda da değişiklikler yaptığı görülmekle birlikte bu durumun ilim dünyasında alışıldık olması sebebiyle eserin Hallâl'a aidiyeti konusunda bir şüphe meydana getirmediği belirtilir. Netice itibarıyla esere bazı müdahalelerin olduğu görülmekle birlikte bunların, eseri Hallâl'dan başka birine atfetmeyi gerektirecek boyuta ulaşmadığı anlaşılır.

Müellifin eserinde takip ettiği yöntemle ilgili bazı hususlara yer verilebilir. Hallâl eserinde değindiği isimler hakkında genellikle ilk olarak övücü ifadeler kullanır. Ahmed b. Hanbel'in görüşlerine dair ellerinde bulunan mesâillere vurgu yapar. Burada Hallâl'in rivayetleri doğrudan o isimden dinleyip dinlemediğine dair bilgilere yer verdiği görülür. Bahsettiği ismin Ahmed b. Hanbel nezdindeki yerinden söz eder ve eğer varsa Ahmed b. Hanbel hakkındaki ifadelerine yer verir. Ayrıca Ahmed b. Hanbel'in zikredilen şahısla ilgili kanaatlerine yer verildiği pasajlar da bulunur. Bunlara ek olarak Hallâl'in paylaştığı verilerden hareketle kendisinin ve Ahmed b. Hanbel'in hayatıyla ilgili önemli malumata ulaşılır. Ayrıca Hanbelî mezhebinin zühd ve emri bi'l-maruf düşüncesiyle ilişkisi bağlamında önemli bilgilere erişilir. "Meseletü'l-lafz" gibi dönemin tartışma konuları hakkında da az sayıda bilgiye rastlanır.

Hallâl'in eserinin gün yüzüne çıkarılan ikinci cüzünde bilgi verilen 49 ismin 25'i elif/ا harfi altında, 3'ü be/ب, 5'i cim/ج, 15'i ha/ح ve 1'i hı/ح harfi altında yer alır. Eserin ilk cüzünün Ahmed b. Hanbel başta olmak üzere Ahmed ismine ayrıldığı, geri kalan cüzlerin ise alfabenin kalan harfleriyle ismi başlayan şahıslara ayrıldığı tahmin edilmektedir. Hallâl'in eserinin günümüze ulaşan kısmında bilgi verdiği isimler şu şekildedir:

1. Ebû İshâk İbrâhîm b. İshâk el-Harbî (198/814-285/898)³¹
2. İbrâhîm b. Ebân el-Mevsilî (?-?)
3. İbrâhîm b. Cüneyd el-Huttelî (?-270/884)
4. Ebû İshâk İbrâhîm b. el-Hâris el-Abbâdî (?-?)
5. İbrâhîm b. Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe el-Kûfî(?-265/879)³²
6. İbrâhîm b. Abdullah b. Mihrân (?-?)³³
7. İbrâhîm b. Muhammed b. el-Hâris el-Isbehânî (?-?)
8. Ebû İshâk İbrâhîm b. Hânî en-Neysâbûrî (?-265/879)
9. İbrâhîm b. Hâşim el-Begavî (?-297/910)
10. İbrâhîm b. Ya'kûb el-Cûzcânî (?-256/870)
11. İsmâîl b. İshâk es-Sekafî (?-293/906)
12. İsmâîl b. Saîd eş-Şâlecî (?-230/845)
13. Ebû Nasr İsmâîl b. Abdullah b. Meymûn el-İclî (186/802-270/884)
14. İsmâîl b. Ömer es-Siczî (?-?)
15. Ebû Ya'kûb İshâk b. İbrâhîm b. Hânî en-Neysâbûrî (218/833-275/889)
16. İshâk b. İbrâhîm el-Lü'lü' (?-259/873)
17. Ebû'l-Kâsım İshâk b. İbrâhîm el-Huttelî es-Sebennî (?-283/896)
18. İshâk b. İbrâhîm el-Fârisî (?-267/881)
19. İshâk b. Bühlûl (164/781-252/866)

³¹ Bu kısımda müstensih tarafından İbrahim b. Âzer ve Ebû İshâk İbrâhîm b. İshâk eş-Şeyrâcî hakkında bilgi verilmektedir. Ancak bu bilgiler Hallâl'a ait olmayıp İbnü'l-Ferrâ tarafından esere eklenmiştir.

³² Aynı şekilde bu bölümde Ebû İshâk İbrâhîm b. el-Hüseyn el-Bennâ el-Hanbelî hakkında bilgi verilmektedir. Bu kısım da Hallâl'a ait olmayıp müstensih tarafından eserin hamisine eklenmiştir.

³³ Burada İbn Şâkilâ olarak tanınan Ebû İshâk İbrâhîm b. Ahmed b. Ömer b. Hamdân hakkında malumat verilmektedir. Bu bilgiler de Hallâl tarafından değil, müstensih tarafından esere dahil edilmiştir.

20. İshâk b. el-Cerrâh el-Ezennî (?-?)
21. Ebû Ya'kûb İshâk b. el-Hasen el-Harbî (190/806'dan sonra-284/897)
22. Ebû Ya'kûb İshâk b. Mansûr b. Behrâm el-Kevsec (?-251/865)
23. Eyyûb b. İshâk b. Sâfirî (?-259/873)
24. İdris b. Abdilkerim el-Haddâd el-Mukrî (199/815-292/905)
25. Bekr b. Muhammed b. el-Hakem (?-?)
26. Bişr b. Mûsâ (199/815-288/901)
27. Bedr b. Ebî Bedr el-Megâzilî (188/804-?)
28. Ca'fer b. Ahmed b. Ebî Tîmâr el-Fakîh (?-?)
29. Ca'fer b. Muhammed b. Hüzeyl İbni Binti Ebî Üsâme (?-266/880)
30. Ca'fer b. Muhammed b. Şâkir es-Sâîğ (190/806'dan önce-279/893)
31. Ca'fer b. Muhammed el-Verrâk (?-?)
32. Ca'fer b. Muhammed en-Nesâî (?-282/895)
33. el-Hasan b. Sevâb el-Muharramî (?-268/882)
34. el-Hasan b. Abdilazîz el-Cerevî (?-257/871)
35. el-Hasan b. Ali el-Hasan el-İskâfî (?-?)
36. el-Hasan b. Ali el-Üşnânî (?-278/892)
37. el-Hasan b. Ali b. Bahr b. Berî el-Kattân (?-280/894)
38. el-Hasan b. Muhammed el-Enmâtî (?-?)
39. el-Hasan b. el-Bezzâr (?-249/863)
40. el-Hüseyin b. İshâk et-Tüsterî (?-293/906)
41. el-Hüseyin b. Beşşâr (?-286/899)
42. el-Hüseyin b. Muhammed b. el-Hâris es-Sicistânî (197/813-276/890)
43. el-Hüseyin b. Mihrân (?-?)
44. Hubeys b. Sindî (?-?)
45. Ebû Abdullah Harb b. İsmail b. Halef el-Hanzalî el-Kirmânî (?-280/894)
46. Hanbel b. İshâk (200/816'dan önce-273/887)
47. Hamdân b. Ali el-Verrâk (?-272/886)
48. Ebû İbrâhîm ez-Zührî (198/814-273/887)³⁴
49. Hattâb b. Bişr (?-264/878)

3.1. Tarihi Bilgiler

Hallâl'in eseri sayesinde bilgi sahibi olunan meselelerin başında Ahmed b. Hanbel'in şahsiyeti ve Mihne döneminde yaşadığı bazı olaylar, Hallâl'in yapmış olduğu seyahatler, yazılan bazı eserler ve dönemin tartışma konuları gelmektedir. Ahmed b. Hanbel'in şahsiyela alakalı bilgi edindiğimiz soylu, ilim ve kudret açısından önder bir şahıs olarak takdim edilen İbrahim b. İshak el-Harbî "Gözlerim Ahmed b. Hanbel'den daha muttaki kimseyi görmedi." ifadesini kullanmış, kendisine "Bişr'i³⁵ gördün mü?" şeklinde sorulduğunda "Gördüm, fakat gözlerimin gördüğü en muttaki kişi Ahmed b. Hanbel'dir." demiştir.³⁶ Mihne uygulamaları sırasında yaşamış olduğu sıkıntılar sebebiyle Ahmed b. Hanbel'in Vâsik (227-232/842-847) döneminde üç gün süreyle kendisinin sika olduğunu vurguladığı Ebû İshak İbrahim b. Hânî'nin evinde kaldığı ve daha sonra evine döndüğü belirtilir.³⁷ Yüce bir isim olarak takdim edilen İbrahim b. Yakub el-Cûzcânî, Şam'da ikamet etmesi nedeniyle Ahmed b. Hanbel ile yazışarak haberleşmiştir. Bu yazışmalarda Ahmed b. Hanbel'in ona çok saygılı davrandığı, ailesinin durumunu sorduğu görülür.³⁸ İbrahim b. Haris Ebû İshak el-Abbâdî hakkında

³⁴ İsmi Ahmed b. Sa'd b. İbrahim'dir. Tertip açısından uygun olmamakla birlikte eserin bu bölümünde verilmesinin sebebi kendisiyle birlikte bir isimden daha bahsedilmesidir. Hallâl'in aynı anda Hamdân b. Ali hakkında bilgi vermesi bu şekilde bir tercihin yapılmasını beraberinde getirmiştir.

³⁵ Bişr b. el-Haris b. Abdurrahman b. Ata el-Merrûzî (öl. 227/841).

³⁶ Hallâl, *Tabakâtü ashâbi'l-imâm Ahmed b. Hanbel*, 54-55.

³⁷ Hallâl, *Tabakâtü ashâbi'l-imâm Ahmed b. Hanbel*, 66-67.

³⁸ Hallâl, *Tabakâtü ashâbi'l-imâm Ahmed b. Hanbel*, 69.

Ahmed b. Hanbel, "Cezakellahu hayr ya Ebâ İshak!" ifadesini kullanmıştır.³⁹ Ahmed b. Hanbel, İbrahim b. Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe hakkında "Kufelilerin en kıymetlisi odur." demiştir.⁴⁰ Bunların yanı sıra Ahmed b. Hanbel'in ölmeden önce kendisinden hadis naklettiği için Kevsec'i kınadığı görülür. Kevsec "Ey Ebâ Abdullah bir kavme uğradım, buna ihtiyaçları vardı." dediğinde Ahmed b. Hanbel özrünü kabul etmiştir.

Hallâl'in eseri aracılığıyla bilgi sahibi olduğumuz konulardan biri, o dönemde yazılan eserler ve genel olarak kitap konusuna yaklaşımıdır. Ebû Yakub bir gün Ahmed b. Hanbel'in yanına gitmiştir. O sırada Ahmed b. Hanbel'in huzurunda elinde bir kitap bulunan Müsennâ b. Câmî, Ebû Yakub'u görünce kitabı saklamıştır. Ahmed b. Hanbel bunun üzerine "Ebû Yakub kendisinden kitap sakladıklarımızdan değildir" demiştir.⁴¹ Başka bir rivayette ise yaşça büyük ve isnat konusunda bilgili bir isim olarak takdim edilen İshak b. Bühlûl beş cüzden oluşan, "*Kitâbü'l-İhtilâf*" olarak isimlendirdiği bir eser kaleme almıştır. Ahmed b. Hanbel'in bu eserden haberdar olunca *Kitâbü'l-İhtilâf* yerine *Kitâbü's-Sa'a* şeklinde isimlendirilmesini istediği görülür. Hallâl ayrıca bu eseri dinlediğini ve Tarsus'ta gördüğünü ifade eder.⁴² Bu konuda farklı bir malumat da meşhur bir şeyh olarak meşhur olan Bişr b. Musa'nın Ahmed b. Hanbel'in Mekke'deki Humeydî'ye⁴³ yolladığı kitabı yazmış olmasıdır. Hallâl bu kitabı, Bişr b. Musa'nın nüshasından yazdığını ve çalışmanın çok güzel olduğunu söyler.⁴⁴

Yazmış olduğu eserden hareketle Hallâl'in hayatı hakkında önemli bazı bilgilere de ulaşılır. Hallâl, Kevsec'in 251/865 senesinde vefat ettiğini, İshak b. Rahûveyh ve Muhammed b. Refî'nin yanına defnedildiğini, cenaze namazını Muhammed b. Tahir'in kıldırıldığını ve kendisinin de cenazeye katıldığını belirtir.⁴⁵ Yüce bir şeyh olarak takdim edilen el-Hasan b. Ali b. Bahr b. Berî el-Kattân ve babası Ali b. Bahr b. Berî'nin, bir kısmı Ahmed b. Hanbel'e yazarak sorduğu suallerden oluşan mesâilleri bulunur. Hallâl hem kendisinden hem de babasından bu mesâili Ehvâz'da dinlediğini ifade eder.⁴⁶ Hallâl ayrıca Hüseyin b. İshak et-Tüsterî'nin mesâilini dinlemek için kendi ifadesiyle 75 senesinde (Muhtemelen hicri 275 senesini kastetmektedir) Kirman'a gitmiştir.⁴⁷ Kirman ile ilgili bir başka bilgi de hadis, fıkıh ve marifet konularında Ebû Davud'a yakın olduğu ifade edilen el-Hüseyin b. Muhammed b. el-Haris es-Sicistânî özelindedir. Hallâl, Kirman'da iken onun hayatı hakkında bilgi almak istemiş ancak yaşayıp yaşamadığına ilişkin kimseden cevap alamamıştır. Sicistan'ın yolunun meşakkatli olması nedeniyle bir daha oraya gidemeyen Hallâl, onun mesâilini Tarsus'ta Hamid b. Ahmed b. Davud es-Sicistânî'den dinlemiştir. Daha sonra Abdullah b. Ebî Davud, Hallâl'in Kirman'da olduğu vakitte Hüseyin b. Muhammed'in yaşıyor olduğunu, ancak daha sonra vefat ettiğini haber vermiştir.⁴⁸ Hanbel b. İshak'ın Ukberâ ve Vasıt gibi yerlere giderek mesâilleri oradaki insanlara naklettiği söylenir. Hallâl da Hanbel b. İshak ile Vasıt'ta karşılaşmıştır. Burada az sayıda rivayetini dinleyebilmiş geri kalan rivayetleri ise Ukberâ'daki ashabından dinlemiştir.⁴⁹ Bu bağlamda Hallâl'in, rivayetleri toplamak için çok sayıda seyahat gerçekleştirdiği, Tarsus, Ehvâz, Kirman, Vasıt ve Ukberâ gibi yerlere gittiği anlaşılır. Hallâl ayrıca Harb b. İsmail b. Halef el-Hanzalî el-Kirmânî'nin fakih bir isim olduğunu ve beldesinin sultanının onu kadı olarak görevlendirdiğini söyler. Hallâl son olarak Ebû İbrahim ez-Zührî ve Hamdân b. Ali ile ilişkiyi kestiğinden bahseder. Buna gerekçe olarak

³⁹ Hallâl, *Tabakâtü ashâbi'l-imâm Ahmed b. Hanbel*, 60-62.

⁴⁰ Hallâl, *Tabakâtü ashâbi'l-imâm Ahmed b. Hanbel*, 63.

⁴¹ Hallâl, *Tabakâtü ashâbi'l-imâm Ahmed b. Hanbel*, 78-79.

⁴² Hallâl, *Tabakâtü ashâbi'l-imâm Ahmed b. Hanbel*, 82.

⁴³ Ebû Bekr el-Humeydî Abdullah ez-Zübeyir b. İsa (öl. 219/834).

⁴⁴ Hallâl, *Tabakâtü ashâbi'l-imâm Ahmed b. Hanbel*, 94.

⁴⁵ Hallâl, *Tabakâtü ashâbi'l-imâm Ahmed b. Hanbel*, 85-87.

⁴⁶ Hallâl, *Tabakâtü ashâbi'l-imâm Ahmed b. Hanbel*, 113-114.

⁴⁷ Hallâl, *Tabakâtü ashâbi'l-imâm Ahmed b. Hanbel*, 118.

⁴⁸ Hallâl, *Tabakâtü ashâbi'l-imâm Ahmed b. Hanbel*, 120.

⁴⁹ Hallâl, *Tabakâtü ashâbi'l-imâm Ahmed b. Hanbel*, 129-130.

da Merrûzî'nin, bu iki ismin Tirmizî'yi⁵⁰ cerh etmesi sebebiyle onlarla arasına mesafe koymasını gösterir. Hallâl daha önce onlardan az sayıda hadis dinlemesine rağmen bu olaydan sonra onlardan rivayet almamaya başlamıştır. Onlarda bulunan mesâilleri daha sonra nüzûl⁵¹ ile (başkalarından) dinlemiştir.⁵²

Dönemin tartışma konuları hakkında bilgi sahibi olunan hususlar hakkında Ebû Ahmed Bekr b. Muhammed b. el-Hakem'in, oğluyla "meseletü'l-lafz" konusunda konuştuğu ifade edilir. Bu konuda konuşmaları nedeniyle Ahmed b. Hanbel'in ashabının Ebû Ahmed'i terk ettiği ve onu kerih gördüğü belirtilir. Hatta Ebû Ahmed'in bundan önce onlar katında takdim edilen bir isim olduğu söylenir.⁵³ Bu konuda oğluyla tartışmış olması, Ahmed b. Hanbel'in ashabı katında eski yerini kaybetmesine sebep olmuştur. Buradan hareketle Hanbelîler ile Küllâbîler arasındaki tartışmaların başında gelen Kur'an'ın lafzının mahlukiyeti konusunun bu dönemde gündemde olduğu anlaşılır.⁵⁴ Ayrıca Hallâl, çok hadis ezberleyen hafız Cafer b. Ahmed b. Ebî Tîmâr el-Fakîh'in âmâ olduğunu belirtir.⁵⁵ Müellif, Ebû Nasr İsmail b. Abdullah b. Meymûn el-İclî'nin hafızasının çok kuvvetli olduğunu, ashab-ı re'yin görüşlerini ezberlediğini ifade eder.⁵⁶ Son olarak Hallâl, en azından eserin bu cüzündeki ölüm tarihleri bilinen isimler dikkate alındığında en erken hicri 249, en geç 297 senesinde vefat etmiş isimlere yer vermiştir. Kendi vefat tarihinin hicri 311 olduğu gerçeğinden hareketle Hallâl'in eseri hayatının sonlarına doğru en erken vefatından 14 yıl önce yazdığı varsayımına ulaşılabilir.

3.2. Hanbelî Mesâil Geleneği

Hallâl'in *Tabakât*'ı aracılığıyla en fazla bilgi edinilen konuların başında mesâil geleneği gelmektedir. Mesele kelimesinin çoğulu olan, sorulan şey anlamına gelen ve herhangi bir ilim dalının temel unsurları arasında yer alan konuları kapsayan mesâil, özellikle fıkıh ve kelama dair eserlerde sıkça kullanılan bir kavramdır.⁵⁷ Ahmed b. Hanbel'in talebelerinin, hocalarına yönelttikleri sorulara aldıkları cevapları bir araya getirdikleri eserlere bu isim verilir. Ahmed b. Hanbel'in talebelerinden yüz otuz birinin ondan mesâil rivayet ettiği ve bu eserlerin çoğunun günümüze ulaşmamış veya henüz gün yüzüne çıkarılmamış olduğu ifade edilir.⁵⁸

Hallâl eserinde zikrettiği isimlerin mesâilleri hakkında önemli bilgiler verir. Müellif, mesâillerin boyutu hakkında küçük, büyük gibi ifadeler kullanır ve kaç cüzden müteşekkil olduğunu ifade eder. İsmail b. Abdullah b. Meymûn Ebü'n-Nasr el-İclî'nin, Ahmed b. Hanbel'in

⁵⁰ Burada geçen "kellemâ" ifadesini Tirmizî ile konuşmaları şeklinde anlamakta mümkün olmakla birlikte öncesi ve sonrası ile birlikte düşünüldüğünde yukarıda verilen anlamın daha doğru olduğu sonucuna varılabilir. Muhakkik, bu ismin Ahmed b. Hasan b. Cüneydeb et-Tirmizî olabileceğini varsaymaktadır. Ahmed b. Hasan b. Cüneydeb et-Tirmizî hakkında Ahmed b. Hanbel'in talebeleri ve arkadaşları arasında yer aldığı, 240/855'li yıllarda veya 260/874 senesinde vefat ettiği bilgisine ulaşılır. Ayrıca *Câmi'* sahibi meşhur Ebû İsa et-Tirmizî'nin varlığından hareketle "et-Tirmiziyyu'l-kebir" şeklinde isimlendirildiği görülür. Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmî'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût-Hüseyn el-Esed (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 12/156-157; Muhammed Abdurrahman b. Abdurrahim el-Mübârekfûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî bi-şerhi Câmi'i't-Tirmizî*, (Kahire: Daru'l-Fikr, ts.), 1/87-88, 3/18; a.mlf., *Mukaddimetü Tuhfetü'l-ahvezî*, (Kahire: Daru'l-Fikr, ts.), 1/345-346. Tirmizî hakkında olumsuz bir bilgi olmaması metinde tercih edilen anlamın doğru olma ihtimalini arttırmaktadır.

⁵¹ Nüzûl kavramı ile hadisin râvi sayısının fazlalığı dolayısıyla ilk kaynağına uzak olduğunu ifade etmek üzere kullanılan "nüzûlü'l-îsnad"ın kastedildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca aynı anlama gelen *bu'dü'l-îsnad* ve *ba'idü'l-îsnad* terimleri de bulunmaktadır. bk. Ahmet Yücel, *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi Hicrî İlk Üç Asır*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014), 188.

⁵² Hallâl, *Tabakâtü ashâbi'l-imâm Ahmed b. Hanbel*, 132.

⁵³ Hallâl, *Tabakâtü ashâbi'l-imâm Ahmed b. Hanbel*, 92-93.

⁵⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. İsa Koç, "Hanbelîlik ile Küllâbîlik Arasındaki İlişki", *e-makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 13/2 (Araık 2020), 503-537.

⁵⁵ Hallâl, *Tabakâtü ashâbi'l-imâm Ahmed b. Hanbel*, 100.

⁵⁶ Hallâl, *Tabakâtü ashâbi'l-imâm Ahmed b. Hanbel*, 74-75.

⁵⁷ Adnan Bülent Baloğlu, "Mesâil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/264-265.

⁵⁸ Muhyettin İğde, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbelîliğin Teşekkül Süreci* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016), 108-138.

görüşlerini kaydettiği büyük bir mesâile sahip olduğu belirtilir. Aynı şekilde Hasan b. Ali b. el-Hasan el-İskâfî ve etrafındaki isimlerden saygı gören Tüsterî'nin büyük ve önemli bir mesâili bulunmaktadır. Hallâl saymadığını söyleyerek Harb b. İsmail b. Halef el-Hanzâlî el-Kirmânî'nin mesâilinin kendi ifadesiyle Ahmed b. Hanbel ve İshak b. Rahûveyh'den dinlediği yaklaşık dört bin rivayeti ihtiva ettiğini söyler. Bunların aksine İbrahim b. Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe'nin, Ahmed b. Hanbel'in görüşlerini paylaştığı önemli küçük bir mesâili bulunduğunu belirtir. Ayrıca eserdeki bilgilerden hareketle İbrahim b. Haris'in dört cüzden oluşan iyi ve doyurucu bir mesâili olduğu anlaşılır. İbrahim b. Hânî Ebû İshak en-Nisâbûrî ile Hubeys b. Sindî'nin iki cüzden ve İbn Hânî'nin Ahmed b. Hanbel'in görüşlerine ilişkin altı cüzden oluşan mesâili olduğu ifade edilir.

Hallâl, içerisindeki bilgilerden hareketle mesâillerin bilindik ya da garip rivayetleri barındırdığına değinir. Aynı şekilde müellif tarafından mesâillerde yer alan rivayetlerin başka isimlerdeki rivayetlerle karşılaştırılmasına yer verilir. Bunlara ek olarak Hallâl'in hayatından bahsettiği zatın hangi konularda mesâillere sahip olduğu hakkında bilgi verdiği de görülür. İsmail b. Ömer es-Siczi'nin mesâillerinin onun dışında kimse tarafından nakledilmediği, bu anlamda Ahmed b. Hanbel'in ashâbı için bilinmeyen/garip bilgiler ihtiva ettiği belirtilir. İbrahim b. Haris Ebû İshak el-Abbâdî'nin eserindeki bilgiler büyük oranda Ebû Bekr el-Esrem'in mesâilleri ile uyuşur. Harbî, "Esrem'in⁵⁹ kitabına baktım. Altı mesele hariç kitabındaki bütün meseleler Ahmed b. Hanbel'den ezberlediklerimdi." ifadesini kullanmıştır. Ayrıca Hallâl, Hanbel b. İshak'ın mesâili incelendiğinde Ebû Bekr el-Esrem'inkine çok benzediği sonucuna varılacağını söyler. İbrahim b. Haris'in sünnet ve Mihne'nin isnadı konusunda bir mesâili bulunur. Eyyüb b. İshak b. Sâfirî'nin talak konusunda önemli bilgilere sahip ve tam bir mesâili olduğu ifade edilir. Cafer b. Muhammed b. Şâkir es-Sâiğ'in başka biri tarafından rivayet edilmeyen mesâili, ilelu'l-hadis ve hükümlerle ilgilidir. Hallâl'in el-Hasan b. Bezzâr'dan aldığı rivayetler ise özellikle siyer konusunda daha önce duyulmamış bilgiler ihtiva eder. Diğerlerinden farklı olarak Cafer b. Muhammed en-Nesâî'nin tasnif ettiği bir mesâili olduğu anlaşılır.

İbrahim b. Cüneyd el-Huttelî, İbrahim b. Abdullah b. Mihrân, İsmail b. Said eş-Şâleci ve İsmail b. Ömer es-Siczi'nin mesâilleri hakkında bilgi veren Hallâl, İbrahim b. Ebân el-Mevsilî'nin yanında çok sayıda rivayet gördüğünü söyler.⁶⁰ İbrahim b. Ebân'ın mesâillerinin büyük oranda Ahmed b. Hanbel'inkilere yakın olduğunu fakat bazıları hakkında şüphe duyduğunu bu nedenle ondan kolay ve sade mesâilleri yazdığını ifade eder.⁶¹ Bu ve benzeri ifadelerden hareketle Hallâl'in rivayetler konusunda titiz davrandığı ifade edilmelidir.

3.3. Hanbelî Zühd Geleneği

Hanbelî düşünce ile tasavvuf arasındaki ilişki bağlamında bazı tartışmaların olduğu bilinmektedir.⁶² Bu mesele tartışılırken Hanbelîler arasında var olan zühde dair eğilim üzerinden Hanbelîlik ile tasavvufun bağlantısından söz edildiği görülür. Burada dikkat edilmesi gereken husus, zühd geleneğinin sadece tasavvuf düşüncesinin ayırt edici özelliği olmadığı gerçeğidir. Hallâl'in *Tabakât*'ından hareketle Hanbelî isimler arasındaki zühd telakkisine dair kayda değer bilgilere ulaşılır. Vera, vakar, takva gibi kavramların yanı sıra

⁵⁹ Ahmed b. Muhammed b. Hânî Ebû Bekr el-Esrem (öl. 260/873).

⁶⁰ Hallâl, *Tabakâtü ashâbi'l-imâm Ahmed b. Hanbel*, 58-59, 64, 73, 76.

⁶¹ Hallâl, *Tabakâtü ashâbi'l-imâm Ahmed b. Hanbel*, 56-57.

⁶² Hanbelîlik ile tasavvuf arasındaki ilişkiye yönelik olarak daha önce bazı çalışmalar gerçekleştirilmiştir. George Makdisi, "The Hanbali School and Sufism", *Actas IV Congresso de estudos drabes e islamicos* (Leiden: Brill, 1971), 71-84; a.mlf., "Ibn Taimiyya: A Sûfi of the Qâdiriyya Order", *American Journal of Arabic Studies* 5 (1973), 118-129; a.mlf., "Hanbalite Islam", *Studies on Islam* ed. Merlin L. Swartz (New York: Oxford University Press, 1981), 216-273; Christopher Melchert, "The Hanabila and The Early Sufis", *Arabica* 44/2 (1997), 234-253; Nimrod Hurvitz, "Biographies and Mild Ascetism: A Study of Islamic Moral Imagination", *Studia Islamica* 85 (1997), 41-65; a.mlf., *The Formation of Hanbalism: Piety into Power* (London: Routledge Curzon, 2002); Hacı Bayram Başer, "Tasavvuf ve Hanbelî Geleneği: Kâdî Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın Tasavvufa Yaklaşımı Bağlamında Bir Değerlendirme", *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 7/1 (Haziran 2021), 207-236.

özellikle bazı isimler özelinde fakirlik konusunun ön plana çıkarıldığı görülür. Bu konu çerçevesinde en dikkat çekici bilgi, Ahmed b. Hanbel'in Ebu İshak en-Nîsâbü'rî'yi abdal olarak nitelendirmesidir. Ahmed b. Hanbel, "Şayet bu beldede abdallardan bir adam olsaydı, bu Ebû İshak en-Nîsâbü'rî olurdu." demiştir.⁶³ Fuad Köprülü IV/X. yüzyılda, Sâlimiyye ve Hanbeliyye fırkaları arasında bu telakkinin klasik bir mahiyet almış olduğunu ileri sürmüştür.⁶⁴ Özellikle abdal kavramının ilk dönemlerde zahidler için kullanıldığı gibi muhaddis ve fakihler için de istimal edildiğini unutmamak gerekir. Bu anlamda kavramın tasavvufî bir içerikten ziyade zühd telakkisi çerçevesinde değerlendirilmesi daha isabetli olacaktır. Nitekim Hallâl aynı zamanda kendi döneminde, çalışmaya karşı gelişen tasavvufî tavrı eleştirme gayesiyle *el-Has'ale't-ticâra ve's-sinâ'a ve'l-âmel ve'l-inkâr 'alâ men yedde'î't-tevekkül fî terki'l-âmel ve'l-hucce 'aleyhim fî zâlike* isimli bir eser hazırlamıştır. Hanbelî zühd geleneği çerçevesinde ayrıca İshak b. İbrahim b. Hânî en-Nîsâbü'rî, Ahmed b. Hanbel'e hizmet eden vera sahibi bir kişi olarak sunulur. Babası İbrahim b. Hânî en-Nîsâbü'rî de vera sahibi ve fakirliğe karşı sabırlı bir isim olarak takdim edilir. Aynı minvalde Hanbel b. İshak ve başka isimlerin gösterişsiz/fakir bir hayat yaşadığı belirtilir.

Bu konuda önemli bilgilerden bir diğeri, Ahmed b. Hanbel'in muhtemelen bir risale ya da varağı çıkararak bu, "Bedr b. Ebî Bedr el-Megâzilî'nin zühd hadislerindedir." demesidir. Ayrıca el-Megâzilî'nin kendisinin, evinin ve yaşantısının salahının ve fakirliğe nasıl sabrettiğinin göstergesi olduğu belirtilir. Başka bir rivayette ise bir toplulukta Bedr'i tanıyıp tanımadıkları sorulur. Bunun üzerine Ahmed b. Hanbel'in Bedr'e hayranlık duyduğu ve hakkında "Bedr gibi kim vardır! O, diline sahip olan birisidir." dediği nakledilir.⁶⁵ Zühd tavrının bir yansıması olarak Hanbelî düşüncenin önemseydiği hususlardan biri de iyiliği emretme ve kötülükten sakındırma meselesidir. Cafer b. Muhammed en-Nesâî Ebû Muhammed eş-Şârânî'nin Horasan ehli gibi celal sahibi, sika, vera sahibi ve emri bi'l-maruf ve nehyi ani'l-münkeri uygulayan bir isim olarak takdim edildiği görülür. Hallâl bu zatın emri bi'l-maruf faaliyetleri sırasında Mekke'de öldürüldüğünün bildirildiğini söyler.⁶⁶ Son olarak bu konu özelinde Hattab b. Bişr insanlara kıssa anlatan salih bir isim olarak takdim edilir.⁶⁷ Bu bilgilerden hareketle ilk dönemden itibaren Hanbelî gelenek içerisinde zühde dayalı bir hayat yaşama arzusunun azımsanmayacak bir şekilde var olduğu görülür. Bu yaklaşımın doğrudan tasavvuf ile ilişkilendirilmesi beraberinde bazı problemlerin ortaya çıkmasına sebebiyet vermektedir. Bu bağlamda Hanbelî düşüncenin tasavvuf algısının ayrıntılı bir şekilde müstakil bir çalışmada irdelenmesi gerekir.

3.4. Mezhep Hiyerarşisi

Hallâl'ın *Tabakâtü*'ndan Ahmed b. Hanbel'in ashâbi arasındaki isimlerin mezhep içerisindeki durumları hakkında kıymetli bilgilere ulaşılır. Bu minvalde bazı isimlerin "mütakaddimîn" ve "mukillîn" olarak isimlendirildiği, kimi şahıslar hakkında da çok az bilgiye yer verildiği görülür. Ayrıca Hallâl'ın bazı isimler özelinde aralarındaki ilişkiye dair bilgi verdiğine de rastlanır. Hakkında en fazla bilgi verilenlerden İshak b. Mansur b. Behrâm Ebû Yakub el-Kevsec, bazı eleştirilere rağmen Ahmed b. Hanbel'in ashâbi içerisinde mütakaddimînden kabul edilir. Ahmed b. Hanbel'den işittiği çok sayıda mesâili bulunan Bekr b. Muhammed b. el-Hakem, Ahmed b. Hanbel'in ashâbi arasında mütakaddimînden kabul edilenlerdendir. Ahmed b. Hanbel'in ona saygı duyduğu ifade edilir. el-Hakem, Ahmed b.

⁶³ Hallâl, *Tabakâtü ashâbi'l-imâm Ahmed b. Hanbel*, 66-67.

⁶⁴ Fuad Köprülü, "Abdallar", *Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi* (İstanbul: Burhaneddin Basımevi, 1935), 1/25; Süleyman Uludağ, "Abdal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/59-61. Ayrıca bk. Ömer Faruk Teber, "Osmanlı Belgelerinde Alevilik İçin Kullanılan Dini-Siyasi Tanımlamalar", *Anadolu'da Aleviliğin Dünü ve Bugünü*, ed. Halil İbrahim Bulut (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları, 2010), 69-80.

⁶⁵ Hallâl, *Tabakâtü ashâbi'l-imâm Ahmed b. Hanbel*, 96-97.

⁶⁶ Hallâl, *Tabakâtü ashâbi'l-imâm Ahmed b. Hanbel*, 104.

⁶⁷ Hallâl, *Tabakâtü ashâbi'l-imâm Ahmed b. Hanbel*, 134-135.

Hanbel'den iştirmediği meseleleri de babasının kitabında gördüğünü söyler.⁶⁸ Ahmed b. Hanbel'in ashabının büyüklerinden Hubeys b. Sindî'nin Ahmed b. Hanbel'den yaklaşık yirmi bin hadis yazdığı ifade edilir. Hallâl, ona gittiğini ancak Ebû Bekr el-Merrûzî yaşadığı sürece bu mesâilleri vermeyeceği cevabını aldığını söyler. Ayrıca Hallâl, Hubeys es-Sindî'nin Ahmed b. Hanbel ile ilgili iki beyitlik bir şiir yazdığını belirtir. Merrûzî'nin Sindî'den bu şiiri, Hallâl'a okumasını talep ettiği fakat Hallâl'in meşguliyeti sebebiyle bunun gerçekleşmediği anlaşılır.⁶⁹

Harb b. İsmail b. Halef el-Hanzalî el-Kirmânî, Ebû Abdullah hakkında en fazla bilgi verilen isimlerin başında gelir. Hallâl, Merrûzî'nin kendisini ona gitmesi konusunda teşvik ettiğini söyler.⁷⁰ Ahmed b. Hanbel ile aralarındaki ilişki hakkında el-Hasan b. Sevâb el-Muharramî ve el-Hasan b. Bezzâr, Ahmed b. Hanbel'in ünsiyet beslediği isimler olarak sunulur. Ahmed b. Hanbel, hiç kimseye açıklamadığı şeyleri el-Hasan b. Sevâb el-Muharramî'ye söylemiştir.⁷¹ Ahmed b. Hanbel'in el-Hasan b. Bezzâr hakkında "Ondan yaz, güvenilir ve sünnet sahibidir." dediği ifade edilir. Aynı şekilde hakkında "Hayır işlemediği bir gün olmamıştır." ifadesine yer verilir.⁷² Hallâl, Cafer b. Muhammed b. Huzeyl İbni Binti Ebî Usâme'nin sabırlı hareket etmesi ve Ahmed b. Hanbel'i sıklıkla anmasının onun kudretinin artmasına katkı sağladığını söyler.⁷³

Ayrıca eserde Hallâl'in, Ahmed b. Hanbel'den az sayıda nakilde bulunması nedeniyle "mukillîn" olarak vasıflandırdığı isimler bulunur. Bu isimler; İbrahim b. Haşim el-Begavî, İsmail b. İshak es-Sekafî, Ahmed b. Menî'nin amcasının oğlu İshak b. İbrahim Lü'lü', İshak b. el-Hasan el-Harbî, Cafer b. Muhammed el-Verrâk, el-Hasan b. Ali el-Üşnânî, el-Hüseyn b. Beşşâr'dır.⁷⁴ Sadece "sahibu'l-ahbâr" olarak vasıflanan İshak b. İbrahim el-Huttelî Ebû'l-Kasım es-Sebennî, farklı/garip bir mesâili olduğu söylenen İshak b. İbrahim el-Fârisî, hakkında bir ifade dahi zikredilmeyen İdris b. Abdülkerim el-Haddâd el-Mukrî, başkasından gelmeyen mesâili olduğu söylenen Hasan b. Abdülaziz el-Cerevî, mesâili olduğu ifade edilen el-Hasan b. Muhammed el-Enmâtî, hakkında az bilgi verilen Hamdân b. Ali el-Verrâk da bu kategoride değerlendirilebilecek olan isimlerdendir.⁷⁵ Hallâl ilişkileri hakkında İsfahan halkının saygı duyduğu İbrahim b. Muhammed b. el-Haris el-Isbehânî ile aralarında çok az şey yaşandığını söyler.⁷⁶ Aynı şekilde İshak b. Cerrâh el-Ezennî ile de aralarında çok fazla şey vuku bulmadığını ifade eder.⁷⁷ Hallâl, kudretli bir isim olarak takdim edilen Eyyüb b. İshak b. Sâfir'den bir şey dinlemediğini belirtir.⁷⁸ Hallâl'in paylaştığı rivayetler ve benzeri bilgilerden, eserde zikredilen isimlerin Ahmed b. Hanbel'i ashâbı içerisindeki ağırlıklarına ve mezhep hiyerarşisinin şekillenmesine ilişkin sonuçlara ulaşılır.

SONUÇ

Hanbelî mezhebinin Ahmed b. Hanbel'den sonra en önemli ismi olan Ebû Bekr el-Hallâl, yazmış olduğu eserlerle mezhebin bugüne ulaşmasında ciddi katkı sağlamıştır. O, fıkıh alanında *el-Câmi'* ve akaid alanında *Kitâbü's-Sünne* isimli çalışmalarıyla Ahmed b. Hanbel'in bu konulardaki görüşlerini bir araya getirmiştir. Yapmış olduğu çalışmalar bu alanlarla sınırlı olmamakla birlikte dikkat çekici diğer bir vasfı ise mezhep içerisinde ilk defa tabakat türünde bir çalışma ortaya koymasındır. *Tabakâtü ashâbi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel* isimli bu çalışma, sadece Hanbelî gelenek içerisinde değil, mezhepler özelinde günümüze ulaşan ilk tabakat eseri olma özelliğine sahiptir. Belirli bir kısmı gün yüzüne çıkarılan eser, mezhebin

⁶⁸ Hallâl, *Tabakâtü ashâbi'l-imâm Ahmed b. Hanbel*, 92-93.

⁶⁹ Hallâl, *Tabakâtü ashâbi'l-imâm Ahmed b. Hanbel*, 124-125.

⁷⁰ Hallâl, *Tabakâtü ashâbi'l-imâm Ahmed b. Hanbel*, 126-128.

⁷¹ Hallâl, *Tabakâtü ashâbi'l-imâm Ahmed b. Hanbel*, 108-109.

⁷² Hallâl, *Tabakâtü ashâbi'l-imâm Ahmed b. Hanbel*, 115-116.

⁷³ Hallâl, *Tabakâtü ashâbi'l-imâm Ahmed b. Hanbel*, 101.

⁷⁴ Hallâl, *Tabakâtü ashâbi'l-imâm Ahmed b. Hanbel*, 68, 72, 80, 84, 103, 112, 119.

⁷⁵ Hallâl, *Tabakâtü ashâbi'l-imâm Ahmed b. Hanbel*, 81, 90, 110, 114, 131.

⁷⁶ Hallâl, *Tabakâtü ashâbi'l-imâm Ahmed b. Hanbel*, 65.

⁷⁷ Hallâl, *Tabakâtü ashâbi'l-imâm Ahmed b. Hanbel*, 83.

⁷⁸ Hallâl, *Tabakâtü ashâbi'l-imâm Ahmed b. Hanbel*, 90.

önemli sacayaklarından İbn Ebî Ya'lâ'nın *Tabakâtü'l-Hanâbile* adını taşıyan kitabının kaynaklarından birisi olması açısından da ehemmiyet arz eder.

Hallâl'in *Tabakât*'ından hareketle Hanbelî mezhebinin karakteristik özellikleri ve gelişim süreciyle ilgili kayda değer bilgilere erişilir. Eser içerisinde Hanbelî isimlerin sıklıkla kaleme aldıkları mesâil türü eserler konusunda geniş bir malumat yer alır. Mezhep hiyerarşisi ve tarihi malumatlarla ilişkin bilgilere ek olarak Hanbelîlik ile zühd telakkisi arasındaki ilişki konusunda da dikkat çekici verilere rastlanır. Bu bağlamda zühd anlayışının tek boyutlu bir şekilde tasavvuf ile ilişkilendirilerek değerlendirilmesinin sığılı ve Hanbelîler arasında güçlü bir zühd yaklaşımının olduğu anlaşılır. Buradan hareketle Hanbelîlik ile tasavvuf arasındaki etkileşimin bu damar dikkate alınmadan değerlendirilmesinin mümkün olmadığı ve sadece zühde dair yaklaşımları nedeniyle Hanbelîliğin tasavvufî bir mezhep olduğu anlayışının tekrar gözden geçirilmesinin gerekliliği ortaya çıkar.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Finansman/Funding: Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder / The author acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Çıkar Çatışması / Competing Interests: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder / The author declare that have no competing interests.

KAYNAKÇA

- Apak, Adem. "İslam Tarihi Kaynağı Olarak Tabakat". *Bir Âlim Bir Eser İbn Sa'd ve Tabakât Sempozumu*. ed. Muhammed Ali Alioğlu. 119-133. İstanbul: Siyer Yayınları, 2014.
- Arabî, Hişâm Yüsrî. *Ebû Bekr el-Hallâl ve eseruhû fi'l-fikhi'l-Hanbelî: mea dirâse ihtiyârâtihi'l-fikhiyye ve mukâranetiâ bi'l-mezâhibi's-semâniyye*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1434/2013.
- Aslan, Muhammed. "Tabakat Kitapları ve Hadis İlmine Sağladıkları Faydalar". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/10 (2017), 269-290.
- Aşıkutlu, Emin. "Tabaka Kavramı ve Muhaddislerin Tabaka Anlayışı". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32/1 (2007), 5-18.
- Baloğlu, Adnan Bülent. "Mesâil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/264-265. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Başer, Hacı Bayram. "Tasavvuf ve Hanbelî Gelenek: Kâdî Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın Tasavvufa Yaklaşımı Bağlamında Bir Değerlendirme". *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 7/1 (Haziran 2021), 207-236.
- Büyükbâş, Nazım. "Hanefî Tabakât Kitapları Arasında Kınalızâde'nin Tabakâtü'l-Hanefiyye'sinin Yeri". *Bilimname* 28/1 (2015), 247-262.
- Çeker, Huzeyfe. *Hanefî Mezhebinde Biyografî Geleneği*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Çeker, Huzeyfe. "Hanefî Tabakatlarının Yazma Nüshaları". *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 1/2 (Aralık 2018), 83-119.
- Çiçek, Mehmet-Yazıcı, Burhan. "Edirnevî'nin *Tabakâtü'l-Müfessirîn* Adlı Eserinin Tefsir Tabakat Literatüründeki Yeri". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/41 (Haziran 2020), 115-142.

- Davâbe, Eşref. "Ebû Bekir Hallâl". çev. Necdet Arslan. *İslâm İktisadî Düşünce Tarihi 1*. ed. Mehmet Bulut. 243-267. İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayınları, 2021.
- Deliser, Bilal. "Tarih Felsefesi ve Metodolojisi, Biyografik Yazımı Çerçevesinde, Tefsir Tarihi Yazımı Açısından Şemsüddîn Muhammed b. Ali ed-Dâvûdî ve "Tabakâtü'l-Müfessirîn" Adlı Eseri". *Gümüştane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (2015), 182-203.
- Demiryorgan, Zeynep. *Tefsir Kaynağı Olarak İbn Sa'd'ın Tabakat'ı*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Durmuş, İsmail vd. "Tabakat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/288-301. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Ebî Cenne el-Hanbelî, Mustafa b. Muhammed Salâhuddin b. Mensî el-Kabbânî. *el-Müstedrek mine't-tabakât*. 137-219. Riyad: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâtî'l-İslâmiyye, 1440/2019.
- Ergin, Mehmet Cevat. "İbn Sellâm el-Cumahî ve Tabakâtu Fuhûli's-Şu'arâ Adlı Eseri". *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 31/1 (2018), 157-176.
- Esir, Hasan Ali-Karaca, Songül. "Üç Sufi Kitabının Mukayesesi: Nefehâtü'l-Üns, Nesâyimü'l-Mahabbe ve Fütûhu'l-Mücâhidîn". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5/1 (2017), 81-115.
- Gökçe, Ferhat. "Hicrî Üçüncü Asra Ait Bilinmeyen Bir Tabakât Kitabı Humeyd b. Zencûye'nin (ö. 251/869) *Tabakâtü'l-Fukahâ ve'l-Muhaddisîn* İsimli Eseri". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 56 (2019), 23-60.
- Güler, Mehmet Hilmi. *Ebû Bekir el-Hallâl'in Kitâbu's-Sünne Adlı Eserinin İslam Mezhepleri Tarihi Açısından Değerlendirilmesi*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Hallâl, Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Harun. *Kitâbü's-Sünne*. thk. Atıyye Zehrânî. Riyad: Dâru'r-Râye li'n-Neşri ve't-Tevzî', 1410/1989.
- Hallâl, Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Harun. *el-Cüzü's-sânî min tabakâti ashâbi'l-imâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Mustafa b. Muhammed Salâhuddin b. Mensî el-Kabbânî Ebî Cenne el-Hanbelî. Riyad: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâtî'l-İslâmiyye, 1440/2019.
- Hurvitz, Nimrod. "Biographies and Mild Ascetism: A Study of Islamic Moral Imagination". *Studia Islamica* 85 (1997), 41-65.
- Hurvitz, Nimrod. *The Formation of Hanbalism: Piety into Power*. London: Routledge Curzon, 2002.
- İrâkî, Ebû'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyin. *Şerhu't-tebsıra ve't-tezkira*. thk. Abdüllatif el-Hümeym-Mâhir Yasin el-Fahl. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1423/2002.
- İbn Kâdî Şühbe, Takıyyüddin Ebû Bekir b. Ahmed b. Muhammed. *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*. thk. el-Hafız Abdulalim Han. 4 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1407/1987.
- İğde, Muhyettin. *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016.
- İzgi, Cevat. "Heysem b. Adî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/290-291. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Kalaycı, Mehmet. *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Kalkan Yorulmaz, Nilüfer. "İbn Sa'd'ın et-Tabakâtu'l-Kübrâ ve İbn Sellâm el-Cumâhî'nin Tabakâtu Fuhûli's-Şuarâ'sından Hareketle Hicri III. Asır Tabaka Anlayışına Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım". *İslam Te'lif Geleneğinde Biyografî Yazıcılığı*. ed. Hidayet Aydar. 13-24. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018.
- Kaya, Mesut. "Hadis ve Tarih İlimleri Arasında Tefsir Tabakat Literatürü: Histografik Bir İnceleme". *İslam Araştırmaları Dergisi* 31 (2014), 33-65.

- Kefevî, Mahmûd b. Süleyman. *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*. thk. Saffet Köse - Murat Şimşek - Hasan Özer - Huzeyfe Çeker - Güneş Öztürk. 4 Cilt. İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 2017.
- Koca, Ferhat. "Hanbelî Mezhebi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/525-547. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Koç, İsa. "Hanbelîlik İle Küllâbîlik Arasındaki İlişki". *e-makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 13/2 (Aralık 2020), 503-537.
- Köprülü, Fuad. "Abdallar". *Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi*. 1/25. İstanbul: Burhaneddin Basımevi, 1935.
- Makdisi, George. "The Hanbali School and Sufism". *Actas IV Congresso de estudos drabes e islamicos*. 71-84. Leiden: Brill, 1971.
- Makdisi, George. "Ibn Taimîya: A Sûfî of the Qâdirîya Order". *American Journal of Arabic Studies* 5 (1973), 118-129.
- Makdisi, George. "Hanbalite Islam". *Studies on Islam*. ed. Merlin L. Swartz. 216-273. New York: Oxford University Press, 1981.
- Makdisi, George. "Tabaqat-Biography: Law and Orthodoxy in Classical Islam". *Islamic Studies* 32/4 (Kış 1993), 371-396.
- Makdisi, George. *İslam'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitimi*. çev. Hasan Tuncay Başoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- Melchert, Christopher. "The Hanabila and The Early Sufis". *Arabica* 44/2 (1997), 234-253.
- Melchert, Christopher. "Khallal, Abu Bakr Ahmad Ibn Muhammad Ibn Harun al-". *The Oxford International Encyclopedia of Legal History*. ed. Stanley N. Katz. 3/467. New York: Oxford University Press, 2009.
- Melchert, Christopher. *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü*. çev. Ali Hakan Çavuşoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.
- Mojaddedi, Jawid A. *The Biographical Tradition in Sufism: The tabaqat genre from al-Sulami to Jami*. London: Routledge, 2013.
- Muranyi, Miklos. "From Thiqa to Da'if in Early Tabaqat-Literature: An Intertextual Approach to Ilm al-Rical". *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 34 (2008), 335-344.
- Mübârekfûrî, Muhammed Abdurrahman b. Abdirrahim. *Tuhfetü'l-ahvezî bi-şerhi Câmi'i't-Tirmizî*. 10 Cilt. Kahire: Daru'l-Fikr, ts.
- Mübârekfûrî, Muhammed Abdurrahman b. Abdirrahim. 2 Cilt. *Mukaddimetü Tuhfeti'l-ahvezî*. Kahire: Daru'l-Fikr, ts.
- Mühendis, Esad Sâlim Teyyim. *İlmü tabakâti'l-muhaddisîn*. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1415/1994.
- Narin, İsmail. "Şâfiî Tabakât Yazıcılığı (Hicrî V-VII. Asırlar)". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/2 (Aralık 2020), 115-136.
- Özcan, Esat. "Tefsir Tabakat Eserleri". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/44 (Aralık 2020), 66-87.
- Özen, Şükrü. "Hallâl, Ebû Bekir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/382-383. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Robinson, C. F. "Al-Mu'afa b. 'Imran and the Beginnings of the Tabaqat Literature". *Journal of the American Oriental Society* 116/1 (1996), 114-120.
- Şişman, Merve. "İbn Şâhin'in Tabakât Türü Eserleri Üzerinde Bir İnceleme". *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (Aralık 2020), 63-84.
- Tala, Murat. "İlim ve Dil Tarihini Yeniden Okumak, Bölge ve Etkol Merkezli Bir Tasnifle Farklı Dokumak: Zübeydî'nin *Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-lügaviyyîn* Adlı Eseri". *İslam Te'lif Geleneğinde Biyografî Yazıcılığı*. ed. Hidayet Aydar. 233-250. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018.
- Tarîkî, Abdurrahman Ali b. Süleyman. "Eserü'l-Hallâl fî fikhi'l-Hanbelî". *ed-Dirâsâtü'l-İslâmiyye* 43/2 (1429/2008), 67-120.

- Teber, Ömer Faruk. "Osmanlı Belgelerinde Alevilik İçin Kullanılan Dini-Siyasi Tanımlamalar". *Anadolu'da Aleviliğin Dünü ve Bugünü*. ed. Halil İbrahim Bulut. 69-80. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Timür, İhsan. "Bir Mezhep Savunusu Olarak Tabakat Eserleri: Takiyyüddîn et-Temîmî'nin *et-Tabakâtü's-Seniyye'sine* Yansıyan Hanefilik Savunusu". *İslam Te'lif Geleneğinde Biyografi Yazıcılığı*. ed. Hidayet Aydar. 487-503. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018.
- Uludağ, Süleyman. "Abdal". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/59-61. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Yaşar, Muhammed Yuşa. "Mu'tezile Tabakaları Bağlamında Mu'tezile'nin Teşekkülü ve İsimlendirilmesi". *İslam Te'lif Geleneğinde Biyografi Yazıcılığı*. ed. Hidayet Aydar. 37-52. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "İbn Fûrek". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/495-498. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Yıldız, Oğuzhan. "Ehl-i Hadis Fıkhının Tedvini: Tirmizî'nin *Câmi'*inde Fıkhü'l-Hadis ve Fakih Muhaddisler Tabakâtı". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/3 (Aralık 2018), 99-136.
- Yücel, Ahmet. *Hadîs İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi Hicrî İlk Üç Asır*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2. Baskı, 2014.
- Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaût-Hüseyn el-Esed. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985.
- Ziyaüddin, Ahmed. "Ebû Bekir el-Hallâl: Ahmed b. Hanbel'in Öğretilerinin Derleyicisi". çev. Ramazan Özmen. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46/2 (2005), 305-314.